

NOTEN

INLEIDING

- 1 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), Politiearchief (PA), archiefnummer 5225. Algemene correspondentie, Letter M, 1896, nr. 577, Verslag Meiviering SDAP.
- 2 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP. Map 845 (ingekomen brieven van afd. Amsterdam, 1894-1902). Jos. Loopuit, brief aan secr. Partijbestuur Harms te Utrecht, Amsterdam 19 februari 1897. (Ledental afd. Amsterdam is dan ruim 230).
- 3 GAA, PA, Corr. M 1896, nr. 577.
- 4 Voorzitter was Josef Loopuit en laatste spreker Herman Kuijper, beiden werkten met Polak in hetzelfde diamantatelier. Overige sprekers waren schoolmeester Th. Ketelaar en advocaat P.J. Troelstra. GAA, PA, Corr. M 1896, nr. 577.
- 5 Cf. H. te Velde, 'De val van de partijgeschiedenis', in: E.O.G. Haitzma Mulier, L.H. Maas, J. Vogel (ed.), *Het beeld in de spiegel. Historiografische verkenningen. Liber amicorum voor Piet Blaas*. Hilversum 2000, pag. 245-259.
- 6 Cf. Robert Michels, *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie. Untersuchungen über die oligarchischen Tendenzen des Gruppenlebens*. Stuttgart z.j. [1957, oorspr. 1911], pag. 40-41.
- 7 Alexander Cohen, *In opstand*. Amsterdam z.j. [1932], pag. 138.
- 8 P.J. Troelstra, *Gedenkschriften*. Deel II. *Groei*. Amsterdam 1930 (2e dr.), pag. 224.
- 9 J.F. Ankersmit, *Een halve eeuw journalistiek*. Amsterdam 1937, pag. 77.
- 10 Cohen, *In opstand*, pag. 138.

1 OPROER EN COMMUNISMUS IN AMSTERDAM: 1848

1 HET DAMOPROER: KWADE JONGENS EN VERNIELDE RUITEN

- 1 P.M. Nolthenius en B.J. Ploos van Amstel, *Verslag van de gebeurtenissen voorgevallen te Amsterdam op 24 Maart 1848, en kort overzicht van het rechtsgeding daarop gevolgd*. Amsterdam (G.J.A. Beijerinck) 1848, pag. 15. Dit verslag, samengesteld door twee bij de op het oproer volgende rechtszaak betrokken advocaten, geeft een uitvoerige beschrijving van het gebeurde. Historici hebben vooral aandacht besteed aan de politieke achtergronden van het Damoproer en deden het oproer zelf af met een halve bladzijde: Hans Stein, 'Der Amsterdamer Arbeiterbildungsverein von 1847 und die Vorläufer der modernen sozialen Bewegung in Westeuropa', *International Review for Social History*. Vol. 11. 1937, pag. 105-170, aldaar pag. 151; J.J. Giele, *De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848*. Bussum 1968, pag. 81.
- 2 J. de Bosch Kemper, *Geschiedenis van Nederland na 1830*. Deel v. Amsterdam 1882, pag. 270.
- 3 *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918. Eerste band: 1874-1910*. Uitgegeven door J.P. de Valk en M. van Faassen. 's-Gravenhage 1993, pag. 210. De Beauforts moeder vertelde haar

- zoon later van de geruchten die in 1848 de ronde hadden gedaan.
- 4 Nolthenius, *Verslag*, pag. 13.
 - 5 GAA, Secretarie afdeling Algemene Zaken (AZ), archief nr. 5181, 1848. Kennisgeving Burgemeester en Wethouders der Stad Amsterdam, 23 Maart 1848.
 - 6 Nolthenius, *Verslag*, pag. 24.
 - 7 Nolthenius, *Verslag*, pag. 14-15. Nadere bijzonderheden ook in de afgedrukte akte van beschuldiging, pag. 25-29; *Algemeen adresboek van Amsterdam, 1846-1847*.
 - 8 Nolthenius, *Verslag*, pag. 25-26.
 - 9 De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, v, pag. 272.
 - 10 Blijkens het dagboek van de jonge heer Peter Bierens de Haan, geciteerd in: J.A. Bierens de Haan, 'De relletjes van maart 1848 gezien door de bril van een Amsterdamse scholier', [Maandblad] *Amstelodamum*, 1948, pag. 120.
 - 11 *Algemeen adresboek van Amsterdam, 1846-1847*.
 - 12 Nolthenius, *Verslag*, pag. 25-26.
 - 13 GAA, Wekelijks verslag der stedelijke bijzonderheden aan B & W door de Directeur der Politie (arch. nr. 5168), 1848. Namenlijsten van arrestanten in verslagen van 28 maart en 4 april.
 - 14 De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, v, pag. 270, 272; H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*. Deel v. Utrecht / Antwerpen 1973, pag. 256; Hans Stein, 'Amsterdammer Arbeiterbildungsverein', pag. 151; Giele, *Pen in aanslag*, pag. 81.
 - 15 De identificatie van 'faces in the crowd' vergroot niet alleen de feitelijke kennis omtrent het gebeuren, maar is tevens een instrument waarmee verborgen mentaliteiten, sociale en politieke attitudes van de deelnemers kunnen worden gereconstrueerd. George Rudé, *The Crowd in History. A Study of Popular Disturbances in France and England 1730-1848*. New York etc. 1964, pag. 11.
 - 16 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, Bevolkingsregister (BR), deel H 3, f. 565; L 5, f. 1273.
 - 17 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, Burgerlijke Stand (BS), geboorteakten 1831, deel 1, f. 75 (24 januari 1831); 'Alphabetische lijst van gangen te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum*. Amsterdam 1906, pag. 141-198, aldaar pag. 190.
 - 18 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, BR, O 2/401. Het verslag noemt hem Willem Randelhoff, maar gezien de klappers op de registers van de Burgerlijke stand is deze Willem Lodewijk Randelhof, geb. 7 april 1831 te Amsterdam, dezelfde.
 - 19 Martin Kalff, *Uit 't hartje der stad. Oud en nieuw Amsterdam*. Amsterdam z.j. [c. 1880], pag. 139-140.
 - 20 F. Bordewijk, *Keizerrijk. Oproep der hoofdstad van weleer*. Amsterdam 1965 (oorspr. in: *De wingerdrank*, 1937), pag. 17.
 - 21 Multatuli, *Max Havelaar*, in: *Volledige werken*. Deel 1. Amsterdam 1950, pag. 11-376, aldaar pag. 27.
 - 22 F. Bordewijk, brief [aan P.H. Dubois?], 18 januari 1965. Afgedrukt in: Idem, *Keizerrijk*, binnenzijde omslag.
 - 23 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, BS, Geb. 1829 4/31v. (24 maart 1829); BS, 1846 5/97.
 - 24 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, BR, O 3/573; BR, H 3/687.
 - 25 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, BR, L 2/273.
 - 26 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22, 27; GAA, BR, M 4/911.
 - 27 W. Degenhardt, *Een halve eeuw. Losse bladen uit de portefeuille*. Amsterdam (Tj. van Holkema) 1887, pag. 83-84.
 - 28 J. ter Gouw, *De Volksvermaken*. Haarlem (Erven F. Bohn) 1871, pag. 566-568. Volgens Ter Gouw kwam er in de Franse tijd een eind aan deze traditie.
 - 29 Opgemerkt werd nog dat dit alles het gevolg scheen van een te absoluut toepassen van het beginsel van de persoonlijke vrijheid in wetgeving en rechtspleging. 'Rapport, 28 juni 1841', in: A.J.C. Rüter (red.), *Rapporten van de gouverneurs in de provinciën 1840-1849*. Deel 1. *Periodieke rapporten 1840-1842*. Utrecht 1941, pag. 252-253.
 - 30 Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*. Baarn 1982, pag. 62; Gita Deneckere, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België 1831-1918*. Antwerpen-Baarn / Gent 1997, pag. 91.
 - 31 Hobsbawm noemt een dergelijke stadsstructuur terecht 'a standing invitation to riot' en geeft de Am-

- sterdamse 'red-light quarters' (d.i. de Bierkaai) als bewaard gebleven voorbeeld. E.J. Hobsbawm, 'Cities and Insurrections', in: Idem, *Revolutionaries. Contemporary Essays*. London 1973, pag. 220-233, aldaar pag. 224, 229; Cf. Idem, 'The City Mob', in: Idem, *Primitive Rebels. Studies in Archaic Forms of Social Movement in the 19th and 20th Centuries*. Manchester 1974 (oorspr. 1959), pag. 108-125, aldaar pag. 115-116.
- 32 J.Z. Kannegieter, 'Het belastingoproer te Amsterdam in 1835', in: Idem, *Historische studiën en schetsen*. Amsterdam z.j. [1946], pag. 129-184.
- 33 Bericht uit de 5e sectie, 29 mei 1847, geciteerd in: Anne Doedens (red.) e.a., *Vrouwen en oproer, 1800-1850. Een verkenning*. Amsterdam 1981, pag. 25; Cf. andere berichten uit dezelfde zomer, pag. 24-27.
- 34 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, BS, Geb. 1833 8/34 v. (29 September 1833); BS, Geb. 1848 4/160; BR, QQ 4/1022.
- 35 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22, waar Alberts ten onrechte Albers heet; GAA, BS, Geb. 1831 6/113v. (2 juli 1831); BR, NN 2/1440.
- 36 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22, 26, 36; GAA, BS, Geb. 1817 8/44; BS, Geb. 1846 1/137. Beiden zullen in het kader van de (beperkte) werkverschaffing van gemeentewege straatveger zijn geweest.
- 37 Nolthenius, *Verslag*, pag. 26, 28, 37; GAA, BR, OO 4/774 (De Vries); BR, FF 1/95 (Stor). Over de veranderende rol van vrouwen in sociaal protest: Deneckere, *Sire, het volk mort*, pag. 95-103.
- 38 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22; GAA, BS, Huw., 1841 3/147v.; BR, QQ 6/1578; BR, QQ 6/1609.
- 39 H.Tj. Dijkhuis, 'De Jordaan. De ontwikkeling van een volkswijk in een grote stad', *Economisch-Historisch Jaarboek*. XXI, 1940, pag. 1-90, aldaar pag. 17.
- 40 Nolthenius, *Verslag*, pag. 22. Zijn moeder, weduwe en naaister, woonde tot 1853 op de Heiligeweg. GAA, BS, Geb. 1832 2/34 (12 januari 1832); BR, D 2/431.
- 41 Nolthenius, *Verslag*, pag. 68.
- 42 Idzard van Manen, 'De "Crowd" in de geschiedenis van Amsterdam, de jaren 1696, 1748 en 1787', *Mededelingenblad (Nvsg)*, nr. 46, november 1974, pag. 43-73, aldaar pag. 46. Over Noordschebos en het eigen dialect: Johan Winkler, *Algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon*. Deel II. 's-Gravenhage 1874, pag. 89-90.
- 43 GAA, AZ, 1848, nr. 3393. Provó Kluit aan B&W, 23 maart 1848.
- 44 Verhoor Klaas Ris door parlementaire commissie op vrijdag 7 januari 1887, in: *Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (Staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen*. Z.p. z.j. [1887], pag. 82-84, aldaar pag. 82. Helaas breekt het citaat hier af doordat de nogal breedsprakige Ris door de voorzitter in de rede werd gevallen.
- 45 A.J. Deurloo, 'Bijltes en klouwers. Een bijdrage tot de geschiedenis der Amsterdamse scheepsbouw, in het bijzonder in de tweede helft der achttiende eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*. Deel XXXIV, 1971, pag. 4-65, aldaar pag. 54-65.
- 46 Dekker, *Holland in beroering*, pag. 50. Verschillende slachtoffers van het oproer in 1848 waren weliswaar (rijke) joden (Schazman, Oppenheim en Königswarter), maar van expliciet antisemitische motieven bleek ook bij deze gelegenheid niets.
- 47 Nolthenius, *Verslag*, pag. 25 (Sarphati, Izaak Casper Roopers); Idem, pag. 36-37 (M.H. Cohenno, D.H. Golstijn).
- 48 Nolthenius, *Verslag*, pag. 18.
- 49 Over deze en andere traditionele aspecten van het oproer uitvoerig: Dekker, *Holland in beroering*, pag. 51-94.
- 50 Irene Cieraad, 'Nederland: een bewoond gordijn. Een symbolische analyse van de rol van het gordijn in het Nederlandse interieur', *Textielhistorische Bijdragen*, nr. 37, 1997, pag. 12-40, aldaar m.n. pag. 23-27; Jos Leenders, *Benaauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw*. Diss. Amsterdam 1991, pag. 65-67, 72-74, 86, 244-245; Ileen Montijn, *Leven op stand 1890-1940*. Amsterdam z.j. [1998], pag. 80.
- 51 Over Huideloper en Cramer: Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, v, pag. 199-200; Oppenheim en Königswarter: Th. van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876*. Amsterdam 1965, pag. 38-39; *Algemeen adresboek van Amsterdam, 1846-1847*.

- 52 *Herinneringen na een gedenkwaardig kijkje in Amsterdam. 24 Maart 1848.* Amsterdam (Gebr. Koster, Leliegracht 14) z.j. [1848], [pag. 3].
- 53 [G.J. d'Ancona], *Een standje op den Dam, in Maart 1848. Boertig dichtstuk.* Amsterdam (G.J. d'Ancona, Halsteeg 22) 1848, pag. 6. In zijn 'Voorberigt' meldt de schrijver: 'Vrij van alle partijzucht, verhaal ik slechts wat ik gehoord en gezien heb' en inderdaad bevat dit rijm rake observaties van het vergaderde volk.
- 54 Hobsbawm, 'Cities', pag. 225; Idem, 'City Mob', pag. 115.
- 55 W.H. S[uringar]., *De oploop te Amsterdam op Vrijdag den 24 Maart 1848. Is Amsterdam niet een kostelijke stad?* Z.p. [Amsterdam] (voor rekening van den Schrijver) z.j. [1848], pag. 5-6. Suringar zou als advocaat de verdediging van één van de plundersaars op zich nemen.
- 56 Dekker, *Holland in beroering*, pag. 87-88. Toch liepen ook vroege oproeren soms uit op grootschalige rooftochten: 'Joris Craffurd over het Aansprekersoproer te Amsterdam in 1696', in: R.M. Dekker, *Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten. Ooggetuigenverslagen van oproeren in de provincie Holland ten tijde van de Republiek (1690-1750)*. Assen 1979, pag. 37-107, aldaar pag. 74-77.
- 57 Nolthenius, *Verslag*, pag. 28.
- 58 Rudé, *Crowd in History*, pag. 224-225.
- 59 Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, III, pag. 8.
- 60 'Rapport, 5-6 mei 1842', in: Rüter, *Rapporten*, I, pag. 355.
- 61 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2047. Bericht van 5e sectie aan Directeur van Politie Provó Kluit, 23 juli 1848.
- 62 'Rapport, 14 maart 1842', in: Rüter, *Rapporten*, I, pag. 351-352, aldaar pag. 352. Het slachtoffer was veroordeeld wegens een *crimen nefandum* ('wat niet gezegd mag worden'), een eufemisme voor homofilie.
- 63 'Rapport, 19 september 1841', in: Rüter, *Rapporten*, I, pag. 273. In dit geval werd de bevrijding verijdeld door een toegesnelde militaire patrouille. Cf. 'Rapport, 15 november 1841', Idem, pag. 285, waar sprake is van twee succesvolle pogingen in één week.

2. EEN VERMAKELIJK FIASCO? COMMUNISMUS IN AMSTERDAM

- 1 GAA, AZ, 1848, nr. 3393. Brief Provó Kluit aan B&W, 23 maart 1848. Twee op geel papier gedrukte oproepen zijn bijgevoegd.
- 2 Nolthenius, *Verslag*, pag. 31.
- 3 Nolthenius, *Verslag*, pag. 41. De plundersaars werden veroordeeld tot tuchthuisstraffen van zes maanden tot twaalf jaar, voorafgegaan door openbare geseling en tepronkstelling.
- 4 Jürgen Haefelin, *Wilhelm Weitling. Biographie und Theorie. Der Zürcher Kommunistenprozess von 1843*. Bern etc. 1986, pag. 10-14.
- 5 Geciteerd bij: Haefelin, *Weitling*, pag. 20; Oplage: H.P.G. Quack, *De socialisten. Personen en stelsels*. Deel IV. Amsterdam 1922 (4e dr.), pag. 314.
- 6 Christopher H. Johnson, *Utopian Communism in France. Cabet and the Icarians, 1839-1851*. Ithaca / London 1974, pag. 18, 146-149. Cabet zou op een aanhang van rond de 100.000 man hebben kunnen rekenen, voor deze periode op het continent een ongekend hoog aantal.
- 7 Haefelin, *Weitling*, pag. 78-79, 212.
- 8 Deze en andere bijzonderheden in: Alexander Brandenburg, 'Der Kommunistische Arbeiterbildungsverein in London. Ein Beitrag zu den Anfängen der deutschen Arbeiterbewegung (1840-1847)', *International Review of Social History*. Vol. XIV, 1979, pag. 341-370.
- 9 Johnson, *Utopian Communism*, pag. 238, 247; A. Lehning, 'Discussions à Londres sur le communisme Icarien', *Bulletin of the International Institute of Social History*. 1952, nr. 2, pag. 87-109. Dat de Duitsers in Parijs welwillender reageerden, blijkt uit de vertaling van de *Voyage* die Ewerbeck er in 1847 publiceerde. Cabets oproep tot emigratie is daar als bijlage opgenomen: E. Cabet, *Reise nach Ikarien*. Aus dem Französischen von Dr. Wendel-Hippler [= H. Ewerbeck]. Paris (Im Bureau des Populär) 1847, pag. 526-532.

- 10 Friedrich Engels, 'Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten', in: Karl Marx, Friedrich Engels, *Werke*. Band VIII. Berlin (DDR) 1972 (oorspronkelijk 1885), pag. 577-593, aldaar pag. 584-586. Anders dan Engels suggereert was de nieuwe strijdkreet al in 1847 in gebruik en dus niet pas na verschijnen van het *Communistisch manifest*.
- 11 Friedrich Lessner, *Ich brachte das 'Kommunistische Manifest' zum Drucker*. Berlijn (DDR) 1975, pag. 164. Het *Manifest* werd gedrukt op de persen van de Bildungsverein, waarbij de geschiedenis van Weitlings eersteling zich leek te herhalen. Van de 'eerste druk' bestaan twee versies: een van 23 pagina's vol drukfouten en een gecorrigeerde van 30 pagina's.
- 12 Engels, 'Zur Geschichte', pag. 580. Brandenburg, 'Kommunistische Arbeiterbildungsverein', pag. 352. Op de lidmaatschapskaarten zou het motto zelfs in minstens twintig talen hebben gestaan, hoewel volgens Engels niet altijd foutloos. In bronnen uit 1846 en 1847 worden echter geen Nederlanders vermeld. Brandenburg, 'Kommunistische Arbeiterbildungsverein', pag. 360.
- 13 'Ansprache der Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten an den Bund, 14. September 1847', in: *Der Bund der Kommunisten. Dokumente und Materialien*. Band I-III. Berlin (DDR) 1970-1984. Band I: 1836-1849, pag. 528-542, aldaar pag. 531.
- 14 *Bund der Kommunisten*, III, pag. 500-501, noot 745. Tot nu toe is steeds aangenomen dat bedoelde gezant J.B. Dohl was. Deze reisde in de zomer van 1847 echter in omgekeerde richting.
- 15 'Ansprache der Zentralbehörde, 14. September 1847', in: *Bund der Kommunisten*, I, pag. 528-542, aldaar 534.
- 16 *De Hydra*, 25 augustus 1847, pag. 4. De brochure en de vereniging werden hier gunstig besproken, waarbij tevens geciteerd wordt uit het *Handelsblad* van 27 juni: 'Antwoord op het stuk getiteld: Toestand der arbeidende klasse'.
- 17 *Beknopte schets van den inwendigen toestand des Arbeiders*. Eerste stuk. Uitgegeven door de Vereeniging tot Zedelijke Beschaving, onder de zinspreuk: Alle menschen zijn broeders. Amsterdam 1847, pag. 6.
- 18 *Beknopte schets*, pag. 7-8.
- 19 GAA, AZ, 1847, nr. 7648. Afschrift van brief Gödecke aan burgemeester, 20 Julij 1847. Een exemplaar van de *Beknopte schets* is bijgevoegd.
- 20 'Schreiben der Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten in London an den Kreis Brüssel, 18. Oktober 1847', in: *Bund der Kommunisten*, I, pag. 579-583, aldaar pag. 582.
- 21 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1877. Anoniem [J.A. Munnich] aan 'Mein Her den Director von Policei', ontvangen 20 februari 1848.
- 22 Ledenlijst Vereniging tot Zedelijke Beschaving, in: Stein, 'Amsterdammer Arbeiterbildungsverein', pag. 162 (Horfeld [sic]). GAA, BR, I 5/1017.
- 23 'Schreiben der Gemeinde in Amsterdam an die Zentralbehörde des Bundes der Kommunisten in London, 2. März 1848', in: *Bund der Kommunisten*, I, pag. 712-713, aldaar pag. 712.
- 24 Nolthenius, *Verslag*, pag. 53-54.
- 25 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1838. Rapport, 12 januari 1848.
- 26 Statuten als bijlage in: Stein, 'Amsterdammer Arbeiterbildungsverein', pag. 158-159.
- 27 H. F. Wijnman, 'P.J.W. de Vos en zijn "Waarachtige physiologie van Amsterdam"'. Een onbekende episode uit de geschiedenis der Amsterdamsche arbeidersbeweging', *Jaarboek Amstelodamum*. Amsterdam 1937, pag. 221-254, aldaar, pag. 244-253.
- 28 *De Hydra*, 15 maart 1848, pag. 1; W.P. Sautijn Kluit, 'Asmodée en De Burger', *De Nederlandsche Spectator*. 1878-1879, pag. 236. In augustus werden beiden door de Hoge Raad vrijgesproken.
- 29 Geciteerd in: H.T. Colenbrander, *Willem II. Koning der Nederlanden*. Amsterdam 1938, pag. 189.
- 30 *De Hydra*, 22 maart 1848, pag. 3-4.
- 31 *De Hydra*, 12 januari 1848, pag. 4. Correspondentie.
- 32 H. F. Wijnman, 'Het Amsterdamse oproer van 24 maart 1848', [Maandblad] *Amstelodamum*, 1948, pag. 51-56, aldaar 55.
- 33 Ad Knotter, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Zwolle / Amsterdam 1991, pag. 43-44.
- 34 De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, v, pag. 271.

- 35 *Gedenkwaardig kijkje*, pag. 3.
- 36 *De Hydra*, 3 mei 1848, pag. 2-3; Nolthenius, *Verslag*, pag. 19. Een paar dagen later werd de Koestraat aan beide zijden afgezet. Van Nifterick, die even uit was geweest, slaagde er slechts met moeite in door de afzetting te geraken om zich te laten arresteren.
- 37 Nolthenius, *Verslag*, pag. 27.
- 38 Ledenlijst Vereniging tot Zedelijke Beschaving, in: Stein, 'Amsterdammer Arbeiterbildungsverein', pag. 162 (Holsz); GAA, BS, Geb. 1846/2/93v.; BS, Geb. 1849/1/46; BR, 1 2/297 (Ahlers).
- 39 Ledenlijst Vereniging tot Zedelijke Beschaving, in: Stein, 'Amsterdammer Arbeiterbildungsverein', pag. 162; GAA, BR, H 3/817; BS, Geb. 1846 5/169; BS, Geb. 1849 4/14 (Ahlersdorf-Ahlenstorf); Nolthenius, *Verslag*, pag. 37; GAA, BR, H 2/265 (Kost); BR, H 4/623 (Kranenbruchers); PA, Corr. M 1848, nr. 2020. Signalement Koeffler, 5 juli 1848.
- 40 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1993. Bericht 2e sectie, 26 juni 1848; Een dag later is zelfs sprake van meerdere briefjes van gelijke strekking: GAA, wv, 27 juni 1848.
- 41 GAA, wv, 4 juli 1848; AZ, 1848, nr. 7345. Provó Kluit aan B&W (geheim), 5 juli 1848; PA, Corr. M 1848, nr. 2012. Bericht 3e sectie, 5 juli 1848.
- 42 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2039 (hart der regering) en nr. 2031 (Die dief).
- 43 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2030. Rapport, 13 juli 1848.
- 44 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2150. Bericht 1e sectie, 2 november 1848; Adres Muller: GAA, BR, L 3/726; Over kerkklokken: Dekker, *Holland in beroering*, pag. 78.
- 45 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2032. Bericht 1e sectie, 14 juli 1848; Adres Schumacher: Ledenlijst Vereniging tot Zedelijke Beschaving, in: Stein, 'Amsterdammer Arbeiterbildungsverein', pag. 162; *Algemeen adresboek van Amsterdam, 1848-1849*.
- 46 Haefelin, *Weitling*, pag. 126.
- 47 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2043. Brief comm. 3e sectie aan Directeur, 21 juli 1848.
- 48 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2014. Bericht van de 2e sectie, 4 juli 1848; az, 1848, nr. 7344. Provó Kluit (geheim) aan B&W, 4 juli 1848. 'Kleren [...] hadden een symbolische waarde, ze waren in deze eeuwen de statussymbolen bij uitstek. Een slachtoffer kon men niet meer vernederen dan door zijn kleding aan flarden te trekken.' Dekker, *Holland in beroering*, pag. 86.
- 49 GAA, AZ, 1848, nr. 5045. Geheime correspondentie tussen Directeur van het Kabinet des Konings, M.A.G. Ridder van Rappard, en burgemeester Huidekoper, begin mei 1848. Bericht van vertrek: *Algemeen Handelsblad*, 12 juni 1848.
- 50 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1838. Rapport, 12 januari 1848.

II STILLE JAREN? 1849-1868

3 AMSTERDAMSE COMMUNISTEN NA 1848

- 1 GAA, BS, Huw. 1849 5/94v.
- 2 GAA, BS, Geb. 1846 5/167 (buitenechtelijke dochter Gödecke); BS, Huw. 1846 4/155 (Kost).
- 3 GAA, BS, Geb. 1851 2/12 (dochter Ahlers).
- 4 GAA, BS, Huw. 1849 5/94v. (huw. Gödecke); BS, Geb. 1852 1/72v. (kind Hofsfeld); BR, 1 5/1043 (Bernard Gorris, Pijlsteeg 30).
- 5 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1946. Afwijzende beschikking naar aanleiding van een verzoek tot beloning vanwege verstrekte inlichtingen, 25 april 1848.
- 6 GAA, BR, L 3/726 (Andreas Muller, St. Jacobdwarstraat 29); Nolthenius, *Verslag*, pag. 48; PA, Corr. M 1848, nr. 2150. Twee berichten van de 1e sectie, 2 november 1848 (over zoeken naar vergaderruimte). Dezelfde getuige wist ook nog te vertellen dat de gebroeders Muller van plan waren een nieuw oproer tegen de accijnzen op vlees en brood te ontketen. GAA, BR, 11 3/762 (Ernst Friedrich Muller, Lange Leidschedwarstraat 198).

- 7 GAA, BR, I 5/1019 (Pijlsteeg 17).
- 8 'Berichte über Sitzungen des Neuen Arbeitervereins in London, 18. Januar bis 8. August 1852', in: *Bund der Kommunisten*, III, pag. 133-143, aldaar pag. 137, 139; Cf. Gerhard Becker, 'Der "Neue Arbeiter-Verein in London" 1852. Ein Beitrag zur Geschichte des Bundes der Kommunisten', in: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1966 Heft 1, pag. 74-97.
- 9 GAA, BR, I 5/1023 (Van Nifterick, Pijlsteeg 18); BR, I 5/1006 (Van Nifterick, Pijlsteeg 13, voorkamer); BR, I 5/1003 (Mohrman, Pijlsteeg 12).
- 10 Haefelin, *Waiting*, pag. 104-106 (Zürich); Engels, 'Zur Geschichte', pag. 580 (Londen en Parijs); Johnson, *Utopian Communism*, pag. 16, 156, 175 (aanhang Cabet).
- 11 Engels, 'Zur Geschichte', pag. 580.
- 12 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1838. Onderzoeksverslag 12 januari 1848 (naar aanleiding van petitie); Nolthenius, *Verslag*, pag. 23, 35, 51 (Rijk bij Van Nifterick; Arens in complot); 'Reiche' moet in werkelijkheid de toen 32-jarige kleermaker Johannes Rijk zijn geweest. Cf. GAA, BS, Geb. 1846 3/183.
- 13 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2030. Bericht 6e sectie, 8 juli 1848.
- 14 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 1990. Extract uit het weekrapport van de 5e sectie, week 12-18 juni 1848 (Abels); Corr. M 1848, nr. 1977. Bericht aan alle secties, 7 juni 1848 (inzameling). Na Hanckes vrij-spraak verzocht kleermaker Meijer vergeefs om toestemming voor een collecte: Corr. M 1848, nr. 1999. Bericht 1e sectie, 26 juni 1848.
- 15 R.M. Dekker, "'Getrouwe broederschap': Organisatie en acties van arbeiders in pre-industrieel Holland', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN), jr. 103, nr. 1, 1988, pag. 1-19. De door Dekker aangehaalde staking van Amsterdamse scheepstimmerlieden in 1869 was dus niet de eerste, maar de tweede 'moderne' staking. Anders dan Dekker stelt, werd bovendien de term staken al in 1869, en zelfs al in 1865, wel degelijk gebruikt.
- 16 'Aan de geachte begunstigers der firma H.N. Hart' [Advertentie], *Algemeen Handelsblad*, 30 mei 1865. Bij het ontbreken van een eigen blad moesten werklieden vaker hun toevlucht nemen tot het plaatsen van dure advertenties. De kosten konden oplopen tot de waarde van tien weeklonen. B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond. 1871-1896*. Leeuwarden (Coöp. Handelsdrukkerij) 1896, pag. iii.
- 17 'Een zeer slecht voorbeeld', *Asmodée*, 1 juni 1865. Met instemming citeerde *Asmodée* een week later de *Nieuwe Utrechtse Courant*, die veronderstelde dat de staking wel op maandagavond (lees: in dronkenschap) bedacht zou zijn en voorspelde dat de staking zou leiden tot versnelde invoering van naaimachines en vrouwenarbeid: 'De heeren kunnen dan pijpjens gaan rooken.' 'Die slimme kleermakers', *Asmodée*, 8 juni 1865.
- 18 De kleermakersstaking had geen succes en werd in de Typografenbond tegenover al te radicale leden als waarschuwing gebruikt. F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land. 1866-1916. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond*. Z.p., z.j. [1916], pag. 22. Jacques Giele, 'Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869)', *Mededelingenblad* (NVSG), nr. 42, november 1972, pag. 2-55, aldaar pag. 28.
- 19 Aldus geschiedde zonder veel discussie en al in de tweede vergadering; op 18 december 1870, werd Abels gekozen tot 'commissaris van toezicht'. IISG, Archief H. Gerhard, Notulen Kleermakers-Vereeniging te Amsterdam, 11 en 18 december 1870.
- 20 J.H. Rijk was vanaf 8 december 1872 eerste secretaris van de vereniging. IISG, Arch. Gerhard, Notulen Kleermakers-Vereeniging; GAA, BS, Geb. 1846 3/183 (J.H. Rijk).

4 VOLKSMANNEN EN VRIJMOEDIGE VRIENDEN

- 1 M.J.F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*. Leiden 1967, pag. 288-300.
- 2 W.P. Sautijn Kluit, 'Asmodée en De Burger', *De Nederlandsche Spectator*, 1878-1879, pag. 263, 271-272; Robijns, *Radicalen*, pag. 318-319, 345.
- 3 Jacques Giele, 'De oppositie der "volksmannen" (1850-1869)', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* (TVSG), nr. 2, september 1975, pag. 171-218.

- 4 Over Mozes Salvador (1813-1884): *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*. (NNBW) Deel IX. Leiden 1933, pag. 926-928; Robijns, *Radicalen*, pag. 322; Giele, 'Volksmannen', pag. 186-189.
- 5 K. Meijer, *Een beknopte levensschets van Jonkheer Mozes Salvador, [...] benevens een verslag van het voorgevallene te Amsterdam en Haarlem bij gelegenheid van het zegepralend ontslag van dien volksman en zijnen lotgenoot [...] uit de Nederlandsche Bastielje*. Amsterdam (J. A. Schuurmans) 1856, pag. 15; Cf. Giele, 'Volksmannen', pag. 188; NNBW, IX, pag. 927.
- 6 Mn. [=Mohrman], 'Open brief aan den heer W. Werkend lid van Pro Patria', *Amsterdamsch Volksblad*, 24 oktober 1868. Aanwezig in: GAA, PA, Corr. M 1868, nr. 394. Over Mohrman (1812-1868): *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche letterkunde*. Deventer 1878, pag. 361; A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Haarlem 1878. Deel XXI, pag. 377.
- 7 Gerh. Thom. Mohrman, *Aan De Lamartine. Fantazie*. Amsterdam (G. Theod. Bom) z.j. [1848], pag. 4.
- 8 Gerh. Thom. Mohrman, 'Voorbericht', in: *Neêrlands dwaasheid veroordeeld. Strafdicht; den Jonkheer M. Salvador toegezonden*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1856. (2e gew. dr. van: *Neêrlands lafheid gebrandmerkt. Gramschapstonen; Jonkheer M. Salvador toegezongen*. oorspr. 1854), pag. 3-10, aldaar pag. 6. Waarschijnlijk was Mohrman, samen met andere Amsterdamse boekverkopers, opgepakt vanwege de verkoop van Frans drukwerk waarin de verplichte vermelding van naam, beroep en woonplaats van auteur of drukker ontbrak. *Weekblad van het Regt*, nr. 1385, 25 november 1852, pag. 4.
- 9 Nog in 1878, tien jaar na Mohrmans dood, werden alleen zijn werken van voor 1849 vermeld. Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, XI, pag. 377; *Biographisch woordenboek der letterkunde*, pag. 361.
- 10 Gerh. Thom. Mohrman, *Thands of nooit eene jury, een rechtbank van gezworenen! Dichtregelen, den voorstanders van recht en vrijheid toegesproken en aan de Leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal opgedragen*. Amsterdam (J. A. Schuurmans, Anjelierstraat bij de Prinsengracht, 00 397) z.j. [c. 1854].
- 11 Mohrman, *Neêrlands dwaasheid* (1856), pag. 8-9.
- 12 Mohrman, *Neêrlands dwaasheid* (1856), pag. 10.
- 13 Mohrman, *Neêrlands lafheid gebrandmerkt* (1854), pag. 5, 6; Cf. Mohrman, *Thands of nooit eene jury*.
- 14 *Jonkheer Salvador en zijne volks-voordragten in het Odéon*. Amsterdam (A. H. van Gorcum) 1856 (3e dr., oorspr. c. 1854), pag. 9-15; Giele, 'Volksmannen', pag. 186-187; NNBW, IX, pag. 927; Over J. H. Burlage: NNBW, IV, pag. 349-350.
- 15 Mohrman, *Neêrlands dwaasheid* (1856), pag. 4, 5-6.
- 16 Cf. Fred Martin, 'De liedjeszanger als massamedium. Straatzangers in de achttiende en negentiende eeuw', *Tijdschrift voor Geschiedenis*. jr. 97, 1984, pag. 422-446.
- 17 Gerh. Thom. Mohrman, *Geen belasting meer op de boter!!! Tijdzang, gekomponoord in een der pakhuizen van den Christelijk-Historisch-Groenen Minister van Justitie, Mr. G. L. L. van der Bruggen, en Amstels vrouwen toegezongen*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1857, pag. 7.
- 18 Gerh. Thom. Mohrman, *Geen belasting op de crinolines! Maar ook geen ekwivalenten meer! Ontwerp van een belastingwet [...]*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1858.
- 19 *Het geschil tusschen den kolonel J. Staats-Boonen en den sergeant A. Hofman [...]* Een ernstig woord aan allen, wie nog een vonkje eergevoel in den boezem gloort; door een Lid der voormalige Compagnie Vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool. Amsterdam (Wed. Borleffs & Ten Have) 1858, pag. 43. Dit uitvoerige verslag (81 p.) geeft een volledig en gedocumenteerd overzicht. De visie van Hofmans tegenstanders al even uitvoerig in: W. van der Vliet, *De feiten en officiële stukken in zaken, gevoerd voor den schuttersraad te Amsterdam, tegen Albert Hofman*. Amsterdam (P. N. van Kampen) 1858.
- 20 *Het geschil*, pag. 22.
- 21 Volledig opgenomen in: *Het geschil*, pag. 43-55.
- 22 De advertentie, gedateerd 24 september 1858, geciteerd in het voorwoord van: Gerh. Thom. Mohrman, *Staats Boonen! Staats Boonen! Och, arme Kolonel!!! Lieflied, voor Amstels brave schutters vervaardigd*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1858; Zonder vermelding van genoemde bladen ook in: *Het geschil*, pag. 56-57.
- 23 Mohrman, *Staats Boonen! Staats Boonen!*, pag. 6.
- 24 Gerh. Thom. Mohrman, *Open brief aan de kitteloorige hoofd-officiëren der Amsterdamsche Schutterij. Opgedragen aan den brutalen, dooven en dommen Amsterdamschen schuttersraad*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1858, pag. 6-7.

- 25 Mohrman, *Open brief*, pag. 8.
- 26 G.Th. Mohrman, *Aan Janno Friso Asmodée [=J. de Vries], boezemvriend van Mr. Floris Adriaan van Hall en van Mr. Gerrit Groen van Prinsterer*. Amsterdam (G.Th. Mohrman) Maart 1854. 'Verkrijgbaar gesteld [...] bij H.H. Huisman.'
- 27 Eep Francken, 'Een kromme, kreupele katechiseermeester', *Over Multatuli*, nr. 6, 1980, pag. 20-53, aldaar, pag. 39-40.
- 28 H.H. Huisman, *Adres aan den Eerwaarden Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente van Amsterdam*. Amsterdam (Bij den schrijver) z.j. [1854], pag. 25. Over Huisman (1821-1873) ook: Chantal Keijsser (red.), *K. ter Laan's Multatuli Encyclopedie*. Den Haag 1995, pag. 211-212.
- 29 GAA, BR, F 235/590 (NZ Achterburgwal F 235: A. Hofman); BR, F 236/594 (NZ Achterburgwal F 236: J.L. Abels); Door de demping van deze gracht in 1867 ontstond de Spuistraat.
- 30 [Klaas Ris], *Een man een man! Een woord een woord! Wat is een brandmeester anders dan een sjouwerman? Aanmerkingen omtrent het brandwezen te Amsterdam door een pijpvoerder die om zijne lastigheid omtrent het brandwezen, ontslagen werd*. Voor rekening van den schrijver. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) [april] 1864.
- 31 [Ris], *Een man een man!*, pag. 5-6; [Klaas Ris], *Daarvoor betaalt gij jaarlijks f 19.000,- à f 20.000,-*. *Open brief aan de ingezetenen van Amsterdam in het algemeen, en aan het brandwezen in het bijzonder*. z.p. [Amsterdam] (K. Ris) z.j. [1864], pag. 10-12.
- 32 [Ris], *Daarvoor betaalt gij jaarlijks*, pag. 13.
- 33 Behalve de genoemde: K. Ris, *Een woord aan alle weldenkende[n] in Nederland. Opgedragen aan gemeentebesturen, raadsleden, advocaten, heeren, boeren, burgers en buitenlui*. Amsterdam (K. Ris) z.j. [1865]; [Klaas Ris], *Waar zijn mijne regters? Open brief aan Burgemeesters en Wethouders der gemeente Amsterdam, naar aanleiding hunner besluiten van 11 november 1864 en 3 februari 1865*. Amsterdam (K. Ris) z.j. [1865]; Klaas Ris, *Open brief aan mijnen raadselachtige vriend of niet-vriend R. R., naar aanleiding van zijn ingezonden stuk in De Amstelstem No. 6*. Amsterdam (K. Ris) z.j. [1865].

5 VERENIGINGSKOORTS

- 1 E.H. Hartman, *Een boek voor ambachtslieden in het algemeen, en voor loodgieters en loodbewerkers in het bijzonder*. Deel I-II. Amsterdam (C.F. Stemler) 1850. I, pag. x; Over Hartman (1811-1873): P.J. Meertens e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*. (BWSA) Deel VI, pag. 77-80.
- 2 Hartman, *Een boek voor ambachtslieden*, I-II. Inhoudsopgaven.
- 3 E.H. Hartman, *Protest tegen de bewering: dat de Nederlandsche werklieden niet in staat of nog te weinig beschaaft zouden zijn, om met goed gevolg arbeiders-vereenigingen op te richten*. Amsterdam (Johs. W. Braun) 1866, pag. 30 (toespraak Hartman, 5 augustus 1862); Op het hoogtepunt van het Soeploodsoproer trok een woedende menigte vanuit de Jordaan op naar de Keizersgracht, waar een zekere Hartman 'in de grootste ontsteltenis' kwam waarschuwen dat het grauw gewapend met knuppels onderweg was. Kannegieter, 'Het belastingoproer', pag. 154.
- 4 E.H. Hartman, *Verslag van de oprigting en voortgang der Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand te Amsterdam. Tevens een woord van opwekking tot deelneming aan alle werkbazen en fabriekanten*. Amsterdam (Allart & Van der Made) 1854, pag. 3-6.
- 5 Hartman, *Protest*, pag. 20 (toespraak 13 mei 1862); Cf. BWSA, VI, pag. 77.
- 6 GAA, PA, Corr. M 1848, nr. 2030. Rapport 12 juli 1848. Waarschijnlijk vergaderden de communisten nog in november bij Frericks. PA, Corr. M 1848, nr. 2150. Bericht 1e sectie, 2 november 1848; BR, M 1/135 (Frericks en Hartman, Warmoesstraat 152, hoek Guldenhandsteeg).
- 7 Hartman, *Verslag*, pag. 19.
- 8 H[artman], 'Een brief en een antwoord, eenvoudig medegedeeld', *Volksbeschaving: Volksheil*. Eerste deel. Amsterdam (Allart & Van der Made) 1854. Album, pag. 22-32, aldaar pag. 29-30.
- 9 Hartman, *Verslag*, pag. 3-30; Hartman's redevoering werd (nog voor de bijeenkomst plaatsvond) als

- brochure uitgegeven en daaraan is te danken dat de notulen van de Maatschappij bewaard zijn gebleven. H[artman], 'Een brief en een antwoord', pag. 25.
- 10 Hartman, *Protest*, pag. xiii-xv; B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland*. Amsterdam 1976 (oorspr. 1894), pag. 17-18.
 - 11 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 17, noot 1. Bymholt citeert uit Hartmans verloren gegane *Vervolg en slot van het Protest tegen de bewering* [...]. Amsterdam (Johs. W. Braun) 1868.
 - 12 Hartman, *Protest*, [pag. 3].
 - 13 Hartman, *Protest*, pag. 4.
 - 14 Hartman, *Protest*, pag. 7.
 - 15 Hartman, *Protest*, pag. 150 (toespraak 8 september 1863).
 - 16 Volledige opgave van namen, beroepen en adressen: GAA, AZ, 1862, nr. 3734. Bericht Hoofdcomm. van Politie aan Burgemeester Amsterdam, 4 april 1862; Giele telt ten onrechte drie schippers: Jacques J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876*. Nijmegen 1973, pag. 18.
 - 17 Hartman, *Protest*, pag. 71-72 e.v.; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 21, noemt dit het 'eerste adres door werklieden aan de regeering gericht'. Buiten het feit dat het adres waarschijnlijk niet verzonden werd, dienden Hancke c.s. al eind 1847 een petitie in. In 1870 zonden de typografen wel een adres over dezelfde grief aan de koning. Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 46.
 - 18 Twee jaar later verscheen nog een (niet bewaard gebleven) *Vervolg en slot van het Protest*, etc. Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 17. In BWSA, VI, pag. 79 worden de bijeenkomsten ten onrechte in 1868 gedateerd.
 - 19 K. Ris, *Een woord over[.] voor en tegen arbeiders vereenigingen. Open brief opgedragen aan de directie van het Paleis voor Volksvlijt, en ter overweging aangeboden aan voor- en tegenstanders*. Amsterdam (K. Ris) z.j. [1866], pag. 2, 4-5; Ook de gematigde vakverenigingsman Heldt vond het kwartje nog in 1896 vermeldenswaard: B.H. Heldt, *ANWV*, pag. ii, noot.
 - 20 Ris, *Een woord aan alle weldenkende[n]*, pag. 12; W.H. van der Linden, *The international peace movement 1815-1874*. Amsterdam 1987, pag. 943.
 - 21 E.H. Hartman, *Mijne gedachten over het gehouden congres voor het armwezen te Groningen en over de conceptvragen van het tot de maand mei 1856 uitgestelde congres te Amsterdam*. Eerste stuk. Amsterdam (F. Günt) 1855, pag. 18; Cf. Tristan Haan, 'Een principieel debat over Multatuli in De Dageraad (1867)', in: Mies Campfens e.a. (red.), *Op een beteren weg. Schetsen uit de geschiedenis van de arbeidersbeweging*. Amsterdam 1985, pag. 39-59, aldaar pag. 49, 58.
 - 22 Hartman, *Protest*, pag. 165-166, noot 1.
 - 23 [H.J.G.] Jansen van Galen, 'De eerste ontmoeting van Domela Nieuwenhuis met een groep bewuste arbeiders', *De Vrije Socialist*, 30 december 1916; Cf. F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist. Gedenkschriften*. Amsterdam (De Roode Bibliotheek) z.j. [1921] (4e dr., oorspr. 1910), pag. 46; Hartman, *Protest*, pag. 54 (Seelhorst redacteur); GAA, BS, Huw. 1863 9/56v. (Penning-S.J.B. Eliveld).
 - 24 Hartman, 'Een woord aan den ambachtstand', in: Idem, *Een boek voor ambachtslieden*, pag. xi-xiii, aldaar pag. xiii.
 - 25 D. Hudig jr., *De vakbeweging in Nederland 1866-1878*. Amsterdam 1904, pag. 2; Cf. A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*. Nijmegen 1978 (oorspr. 1935), pag. 1, 7; Fr. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*. Amsterdam 1956, pag. 4.
 - 26 Heldt, *ANWV*, [pag. i].
 - 27 B.H. Heldt en Johs. van Buuren, *Bouw-Maatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen te Amsterdam. 1868-2 november-1893*. Amsterdam (M.P. Karsdorp) z.j. [1893], pag. 94.
 - 28 Heldt, *ANWV*, pag. iv.
 - 29 BWSA, VI, pag. 87-91, aldaar pag. 87; Joan A. Nieuwenhuis, *Een halve eeuw onder socialisten. Bijdrage tot de geschiedenis van het socialisme in Nederland*. Zeist 1933, pag. 42.
 - 30 Giele, 'Ontstaan typografen-vakorganisatie', pag. 8-9.
 - 31 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 14-15.; Over het belang van bedreigd traditionalisme voor (radicale) sociale bewegingen: Craig Jackson Calhoun, 'The Radicalism of Tradition: Community Strength or

- Venerable Disguise and Borrowed Language', *American Journal of Sociology*. Vol. 88 nr. 5, 1983, pag. 886-914.
- 32 Giele, 'Ontstaan typografen-vakorganisatie', pag. 7-8.
 - 33 N.W. van Nifterick, 'Geachte Kunstbroeders!', *Laurens Coster. Tijdschrift voor beoefenaren en voorstanders der boekdrukkunst*. Eerste jaargang, 1858-1859, pag. 158-160, aldaar pag. 158.
 - 34 Giele, 'Ontstaan typografen-vakorganisatie', pag. 22.
 - 35 Giele, 'Ontstaan typografen-vakorganisatie', pag. 21-23.
 - 36 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 23.
 - 37 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 22.
 - 38 Giele, 'Ontstaan typografen-vakorganisatie', pag. 27; Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 22; De brochure zelf is niet bewaard gebleven. Eerder al verscheen: *Feestliederen bij gelegenheid der buitengewone algemeene vergadering der typografische vereniging De Nederlandsche Drukkers, ter herinnering aan de onthulling van het standbeeld van Lourens Jansz. Coster, op 16 Julij 1856 te Haarlem*. Op 13 Julij 1861, in den Grand Salon, bij de Wetering-Barrière. Z.p. [Amsterdam] (Druk van F.W. Vislaake), z.j. [1861].
 - 39 *12½-Jarig verslag van het Nederlandsch Typografenbond, uitgebracht in de buitengewone algemene vergadering van 1 december 1878*. Gedrukt voor de leden. Amsterdam (W.H. van Kelckhoven - Firma F.W. Vislaake) 1879. Over Vislaake: H.J. Scheffer, *Het Volksdagblad. Arbeidersbeweging en dagbladpers*. 's-Gravenhage 1981. Noten, 17-18.
 - 40 F.W. Vislaake, 'Mijnheer de redacteur!', *Asmodée*, 25 januari 1866, pag. 3-4.
 - 41 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 32.
 - 42 Hartman, *Protest*, pag. 37-38 (toespraak 16 september 1862).
 - 43 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 20.
 - 44 Cf. Ad Knotter, 'Van "defensieve standsreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht"'. Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging (ca. 1870-ca. 1895)', *TVSG*, jr. 19 nr. 1, februari 1993, pag. 68-93, aldaar pag. 68-72, 86-88, waar het 'moderne klassenbewustzijn' scherp van het ambachtelijke wordt onderscheiden.
 - 45 Calhoun, 'Radicalism of Tradition', pag. 886, 894.
 - 46 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 20.
 - 47 J.W. Wertwijn: *BWSA*, v, pag. 301-304; P. Werthweijn: *BWSA*, III, pag. 234-236.
 - 48 *De Werkman*, 28 juni 1873, pag. 4; Van 1876 tot het overlijden van F.M. Heldt in 1884 maakten beide broers samen deel uit van het Centraal Bestuur van het ANWV: Heldt, *ANWV*, pag. 99.
 - 49 Heldt, *ANWV*, pag. 4-5; In totaal telden de acht hier genoemde Amsterdamse vakverenigingen in 1871 bijna 1650 leden.
 - 50 *Beknopte schets*, pag. 8; Zondagsbijeenkomsten onder kerktijd: *GAA, FA, COTT*. M 1848, nr. 2034. Bericht 5e sectie, 15 juli 1848.
 - 51 Heldt, *ANWV*, pag. ii, noot 1.
 - 52 J.P. Kruijt, *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken*. Groningen / Batavia 1933, pag. 180-181.
 - 53 Brief H.H. Timmer, c. 1893, geciteerd in: Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 16.
 - 54 Hartman, *Protest*, pag. 53-54; De teksten zelf worden in de notulen (en in de discussie?) niet weergegeven, blijkbaar volstond de vermelding van bijbelplaatsen en wist eenieder wat werd bedoeld.
 - 55 Hartman, *Protest*, pag. 54 (vergadering 9 december 1862).
 - 56 W.B. Westermann, 'De Loge "Post Nibula Lux" te Amsterdam', *De Dageraad*, Nwe serie, 4 juni 1870, pag. 177-182; Hans Moors, 'Oud Frans bloed. De Saint-Simonistische uitgaven van firma R.C. Meijer', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. III, 1996, pag. 87-110, aldaar pag. 91, noot 10.
 - 57 A.H. Gerhard, 'De Vereniging de Dageraad 1856-1906', in: *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen. 1856-1906*. Amsterdam (L.J. Vermeer) 1906, pag. 1-56, aldaar pag. 13.
 - 58 Haan, 'Principieel debat', pag. 43.
 - 59 Haan, 'Principieel debat', pag. 40; Keijsper, *Multatuli Encyclopedie*, pag. 211, geeft 1867; Gerhard, 'Vereniging de Dageraad', pag. 20, geeft 1864.
 - 60 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 18.

- 61 Philoverax [=H. H. Huisman], *Des verstokten Ninevieten open zendbrief aan Dr. Jona C. Zaalberg, Christelijk modern Profeet en Godgeleerde*. Amsterdam (F. Günt, voor rekening van den schrijver) 1869, pag. 27.
- 62 Jhr. M. Salvador, *Adres aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken, betreffende eene zoogenaamde schriftfout in eene resolutie van Heeren Gedeputeerde Staten der Provincie Noord-Holland*. Amsterdam (F. Günt) 1854; [Idem], *Stukken betreffende eene regterlijke vervolging tegen Jonkheer Moses Salvador en Simon Fongers*. Deel I-III. Amsterdam (F. Günt) april 1854, juni 1854, juni 1855.
- 63 H. H. Huisman, *Open brief aan Broeder H. Zeeman*. Amsterdam (F. Günt) 1867; Ook *Des verstokten Ninevieten* verscheen in 1869 bij Günt; Advertentie boekhandel H. H. Huisman voor werken van uitgever Günt: *De Werkman*, 14 oktober 1871, pag. 4.
- 64 Gerh. Thom. Mohrman, *Een Nieuwen Bijbel! Weg met den ouden Bijbel!!! Rijmloze jamba van den Rationeelen pantheïst [...], aan alle vrienden van deugd, broederschap, beschaving, waarheid en licht*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1858. Gerhard Thomas Mohrman, *Brood en Bijbel. Donkere schets uit het leven der armen. Tragisch-komisch verhaal*. Amsterdam (Gerh. Thom. Mohrman) 1867. De exemplaren in de bibliotheek van het GAA bevatten opdrachten aan Günt.
- 65 Advertentie in: Mohrman, *Geen belasting meer op de boter*, binnenzijde omslag. Van de brochure zelf lijken geen exemplaren bewaard gebleven.
- 66 Mohrman, *Brood en Bijbel*.
- 67 Intekenlijst lezing van Multatuli, op nader te bepalen tijd en plaats [1864], in: Multatuli, *Volledige Werken*. Deel XI. Amsterdam 1977, pag. 330-331; Hartman vond Multatuli's karakter te wispelturig: Notulen vergadering De Dageraad, 28 januari 1866, in: Ibidem, pag. 555.
- 68 Multatuli, *vw*, III, Amsterdam 1951, pag. 121-124, aldaar pag. 123; Over de relatie tussen Klaas Ris en Multatuli: Dennis Bos, "Klaas Ris de Molenaarsknecht" en "De groote, geniale Multatuli", *Over Multatuli*, jrg. 22 nr. 44, 2000, pag. 3-18.
- 69 Noot (1872) bij 'Idee 482', in: Multatuli, *vw*, III, pag. 414.
- 70 UBA, Bibliotheek van de Vereniging ter Behartiging van de Belangen des Boekhandels (BVBBB), Prospectussen en Personalía (PP), coll. Günt. Prospectus Günt, 1868; advertentie Timmer: *De Dageraad*. Nwe serie, 4 juni 1870.
- 71 Multatuli, *vw*, III, pag. 341, 343; Atte Jongstra, *De Multatulianen. 125 Jaar Multatuli-verering en Multatuli-hulde*. Amsterdam 1985, pag. 27.
- 72 Henri A. Ett, 'Multatuli bij Lobo', *De Nieuwe Stem*, oktober 1960, pag. 593-604; GAA, BR, Y 286/622 (Huisman bij Lobo van januari 1866 tot december 1869).
- 73 De stamboom is ingewikkeld genoeg: in 1796 verwekte baron J. D. C. C. W. d'Ablaing een dochter bij zijn dienstbode. Het kind zou in het huis opgroeien en er op haar beurt door de 'jonge baron' R. C. (haar wettige halfbroer) worden gezegend met de buitenechtelijke zoon die als vrijdenker naam zou maken. Moors, 'Oud Frans bloed', pag. 88.
- 74 IISG, Archief Vereniging De Dageraad, Notulen Dageraad, 18 januari (abonnement), 22 februari, 8 maart, 22 maart, 15 november 1863 (voorlezen).
- 75 Hartman, Protest, 42 (Günt erelid); UBA, BVBBB, PP, Coll. Günt. Rondschriften F. Günt, 15 juli 1864. De brochure is niet bewaard gebleven, maar was blijkens de titel gericht tegen het blad *Volksbeschaving: Volksheil*, van zijn voormalige tegenstrevers uit de Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand.
- 76 UBA, BVBBB, PP, Coll. Günt. Prospectus *Typographia*. Tijdschrift voor boekdrukkers. 'Uitgave van F. Günt te Amsterdam', 1 oktober 1854; Cf. Giele, 'Ontstaan typografen-vakorganisatie', pag. 14; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 23.
- 77 Tenminste volgens W. H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding. Schetsen en taferelen uit de socialistische beweging in Nederland*. Deel I. Amsterdam 1905, pag. 82; IISG, Arch. Dageraad, Notulen Dageraad, 1 oktober 1869, Ledenlijst bij aanvang 14e werkjaar.
- 78 IISG, Arch. Dageraad, Verslag secretaris, ongedateerd los vel in: Notulenboek 5 mei 1867 - 22 november 1868, geeft als 'dit jaar' aangenomen leden: o.a. Hofsfeld.
- 79 Statuten De Humaniteit, aangenomen augustus 1868, geciteerd in Gerhard, 'Vereniging de Dageraad', pag. 21.

- 80 Multatuli, 'Idee 482', in: *vw*, III, pag. 228-231, aldaar pag. 230-231.
- 81 M. Cabet, *Communistiche geloofsbelijdenis*. Naar het Fransch, met de belijdenis des vertalers [= H.J. Berlin]. Z.p. [Amsterdam] 1846. Een 'Tweede stukje' verscheen te Amsterdam in 1847, een derde stuk werd voor 1848 aangekondigd maar lijkt niet verschenen.
- 82 *Bijdrage tot de geschiedenis van het radicalismus en communismus*. Uit het Hoogduitsch. Met een voorwoord van Mr. A. Mackay. 's-Gravenhage (J. Roering) 1848, pag. vii-xxx, aldaar pag. xi-xii. Voorwoord geda-teerd: 's-Gravenhage, mei 1848.
- 83 Cabet, *Communistiche geloofsbelijdenis*, pag. 5.
- 84 [H.J. Berlin], *Laatste toelichting op mijn evangelie*. Z.p. [Amsterdam] 1864, pag. 75.
- 85 IISG, Arch. Dageraad, Notulen Humaniteit, 20 juni 1869 (reis naar België), 29 augustus en 12 septem-ber 1869 (Eisenach); Voor het programma van Eisenach werd geput uit de publicatie in het *Algemeen Handelsblad* van 10 augustus 1869.

III DE INTERNATIONALEN: 1868-1878

- 1 GAA, PA, Corr. M 1873, nr. 300. Bericht over klachten door A.W. Krasnapolsky en andere bewoners Warmoesstraat, augustus 1873.

6 VEREENDE KRACHTEN: COÖPERATIE, WERKSTAKING EN INTERNATIONALE ASSOCIATIE

- 1 *Amsterdamsch Volksblad*, 16 mei 1868, pag. 1. Proefnummer. Coll. Persmuseum Amsterdam (PM). Het laatste mij bekende nummer is jrg. 2, nr. 6, 6 augustus 1869. Aanwezig in coll. UBA.
- 2 *Amsterdamsch Volksblad*, Eerste jaargang nr. 1, 4 juli 1868, pag. 1. Coll. PM.
- 3 Carol Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de eeuwse Amsterdam*. Amsterdam 1981, pag. 127.
- 4 Mn. [= G.Th. Mohrman], 'Open brief aan den heer W. Werkend lid van Pro Patria', *Amsterdamsch Volksblad*, jrg. 1 nr. 17, 24 oktober 1868, pag. 3-4. Aanwezig in: GAA, PA, Corr. M 1868, nr. 394.
- 5 'R' [= Klaas Ris], 'Mijnheer de Redakteur', *Amsterdamsch Volksblad*, 29 augustus 1868, pag. 1-2; Ingewij-den zullen de auteur herkend hebben aan zijn verwijzingen naar de slepende brandweerkwestie, de kwartjes van het Paleis voor Volksvlijt en Multatuli.
- 6 IISG, Arch. Dageraad, notulen Dageraad, 26 april 1868.
- 7 IISG, Arch. Dageraad, notulen Humaniteit, 11 oktober 1868.
- 8 IISG, Arch. Dageraad, notulen Humaniteit, 8 november 1868.
- 9 F.W.V. [= Vislaake], 'Nederlandsche werkliedert', *Amsterdamsch Volksblad*, 29 augustus 1868, pag. 1.
- 10 Hubert Wouters, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de 1e Internationale (1866-1880)*. Deel 1. Leuven / Parijs 1970, pag. 212.
- 11 Giele, *Internationale*, pag. 26, 58.
- 12 F.W.V. [= Vislaake], 'Nederlandsche werkliedert', *Amsterdamsch Volksblad*, 29 augustus 1868, pag. 1.
- 13 F.W.V. [= Vislaake], 'Nederlandsche werkliedert', *Amsterdamsch Volksblad*, 29 augustus 1868, pag. 1.
- 14 IISG, Arch. Internationale Arbeiter-Assoziation (IAA) (film), nr. 193/2. [L.J.H.] Brons Boldingh, brief aan de Heeren bestuurders van de Internationale Associatie van den arbeidenden stand, Amsterdam, 29 augustus 1868.
- 15 *Beknopt verslag van het derde kongres op 6 september 1868 [e.v.] door de Internationale Werkersvereniging te Brussel gehouden*. Brugge (Drukkerij Frans van den Berge) 1868, pag. 5, 7; IISG, Arch. Dageraad, Notu-len Humaniteit, 13 september 1868.
- 16 Giele, *Internationale*, pag. 59; Idem, 'Volksmannen', pag. 207-208.
- 17 *De Werkman*, 15 juli 1871, pag. 4; Rosendahl had zich sindsdien beperkt tot activiteiten in gematigder verenigingen en het was daarom volgens zijn collega P.D. [= Piet Droog] 'beter dat hem een molen-steen om den hals werd gedaan en in de diepte der zee geworpen'; Cf. *De Werkman*, 8 juli 1871, pag. 2-3.

- 18 Pol de Witte, *Alles is omgekeerd. Hoe de werklieden vroeger leefden (1848-1918)*. Geannoteerd en van een nawoord voorzien door Helmut Gaus en Guy Vanschoenbeek. Leuven 1986 [ms. 1924], pag. 123; Cf. Ibidem, 302, noot 5: 'Over een begin van de Internationale te Gent in 1867, zij het dan ook in een totaal misbegrepen zin, is niets bekend. In het Gentse politie-archief, dat zeer goed gedocumenteerd is, in de werken van de klassieke auteurs over de Belgische en Gentse arbeidersbeweging, en de werken van tijdgenoten vindt men geen enkel spoor. Iedereen aanvaardt als stichtingsdatum van de Gentse sectie, maar dan in niet-misbegrepen zin, 11 oktober 1868.'
- 19 *Amsterdamsche Courant*, 5 november 1868, pag. 1; Heldt en Van Buuren, *Bouwmaatschappij*, pag. 5, 9-10.
- 20 Schade, *Woningbouw*, pag. 127; Stefan Dudink, *Deugdzaam liberalisme. Sociaal-liberalisme in Nederland 1870-1901*. Amsterdam 1997, pag. 90-94; Cf. Frans Becker en Johan Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland tussen 1901 en 1958*. Nijmegen 1976, pag. 13, 22-30.
- 21 V.D.B., 'Alleronplezierigst nieuws', *De Werkman*, 20 november 1875, pag. 1-2.
- 22 *Amsterdamsche Courant*, 5 november 1868, pag. 1 (500 leden); Heldt en Van Buuren, *Bouwmaatschappij*, pag. 10 (400 en 1145); GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 131. Rapport van comm. in de 2e sectie, 10 april 1869 (2000 leden).
- 23 *Naamlijst van de leden der Maatschappij tot verkrijging van eigen woningen te Amsterdam*. Amsterdam (L.J.H. Brons Boldingh, firma Wed. W. Clement) 11 november 1868. Aanwezig in: GAA, PA, Corr. M 1868, nr. 394. Dossier betreffende de Bouwmaatschappij, aangelegd op 24 oktober 1868 n.a.v. de aanplakbiljetten.
- 24 *Naamlijst*, nr. 5; Cf. GAA, BS, Geb. 1867 4/1621 (4 juli 1867).
- 25 *Naamlijst*, nrs. 9-12 (Mellenberg), 62-65 (koperslagers), 108-110 (korendragers), 119-121 (Schneider), 146-166 (Zaagpaden, o.a. de vrouwen Ris), 226-230 (timmerlieden).
- 26 'Immers, het is gebruikelijk geweest in verschillende families, te werken voor de Bouwmaatschappij. We vinden vaders, zonen, broers, neven.' *Jaarverslag 1968. Honderdste boekjaar. Vereniging Bouwmaatschappij tot verkrijging van eigen woningen*. Amsterdam 1968, pag. 42.
- 27 Herkomst van de eerste 925 leden van de Bouwmaatschappij ter verkrijging van Eigen Woningen.

Buurt	lid nr. 1-450	nrs. 451-926	Totaal
Jordaan	183	137	320
Eilanden en Kadijken	085	167	252
Overige	182	172	354
Totaal	450	476	926

Bewerking van gegevens uit: *Naamlijst van de leden der Maatschappij tot verkrijging van eigen woningen te Amsterdam*. Amsterdam (L.J.H. Brons Boldingh, firma Wed. W. Clement) 11 november 1868. Aanwezig in: GAA, PA, Corr. M 1868, nr. 394.

- 28 [J.M. van Gelder], *Stamboek der familie Van Gelder. Bevattende het voor- en nageslacht van Pieter Smidt van Gelder*. Amsterdam 1899, pag. 101.
- 29 [Klaas Ris], *Open brief aan de werklieden van den Heer Van Vlissingen over het afschaffen der kermis*. Amsterdam (K. Ris) 9 september 1867.
- 30 Knotter, *Economische transformatie*, pag. 164-168 (scheepsbouw), pag. 175-177, 282 (Koninklijke Fabriek).
- 31 Deurloo, 'Bijltjes en Klouwers', pag. 54-65.
- 32 Klacht van Burgemeesters en Vroedschappen van Zunderdorp en Nieuwendam, geciteerd in: Deurloo, 'Bijltjes en Klouwers', 33.
- 33 'Rapport, 24 januari 1842', in: Rüter, *Rapporten*, I, pag. 338-339 (brief aan Oosterkerk); 'Rapport, 7 augustus 1843', in: Idem, II, pag. 156 (klagen op de Botermarkt).
- 34 'Rapport, 5-6 mei 1842', in: Rüter, *Rapporten*, I, pag. 355.
- 35 Jaap Haag, 'Kerend tij. Het ontstaan van klassebewustzijn op de Oostelijke Eilanden', in: *Werken rondom het IJ. Vakbondsstrijd in vijf Amsterdamse bedrijfstakken, 1870-1940*. Amsterdam 1981, pag. 21-56, aldaar pag. 29.

- 36 Voor een feitelijk relaas van de staking: Giele, *Internationale*, pag. 35-45; Haag, 'Ontstaan van klassebewustzijn', pag. 29-32.
- 37 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 3e sectie, mededeling aan hoofdbureau, 25 maart 1869; Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 26 maart 1869.
- 38 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 2 mei 1869.
- 39 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 30 april 1869; Dezelfde Tersteeghe leidde drie jaar later een succesvolle campagne van barbiers op de Eilanden voor een tariefsverhoging van 1 cent. Aanplakbiljet in: Corr. M 1872, nr. 191. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 18 juni 1872.
- 40 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 30 april 1869.
- 41 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Vader en zoon Boelen, aan 'Biegadier' [Deppe], z.d.
- 42 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Brigadier J.H. Deppe [Hulpbureau Kattenburg], bericht 29 april 1869. Idem, Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 14 mei 1869; Idem, 20.30 uur; Idem, 21.00 uur; Idem, 20 mei 1869; Arinda van Zoelen moet van middelbare leeftijd zijn geweest: in oktober 1870 vierden zij en Assenbroek hun 25-jarig huwelijksjubileum. *De Werkman*, 29 oktober 1870, pag. 4.
- 43 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 9 mei 1869.
- 44 Het contact tussen Amsterdam en Londen verliep toen nog via de Belgische afdelingen en pers. 'The Minute book of the General Council', 11 mei, 18 mei en 8 juni 1869', in: *The General Council of the First International 1868-1870. Minutes*. Moskou z.j., pag. 97, 105, 111.
- 45 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 2 mei 1869; Deze informatie was afkomstig van agent Job, die zich als werkbaas had voorgedaan en kastelein Van der Pluym had uitgehoord.
- 46 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 10 mei 1869.
- 47 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 217. Dossier betreffende staking juni-juli; Cf. Giele, 'Internationale', pag. 49-55.
- 48 Joha. C. Daan, *Hij zeit wat! Grepen uit de Amsterdamse volkstaal*. Amsterdam 1949 (2e dr.), pag. 15 ('Aerend'); 'Rapport, 24 januari 1842', in: Rüter, *Rapporten*, 1, pag. 338-339 (Heeren van Eilanden).
- 49 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 2e sectie, mededeling, 26 april 1869.

7 INTERNATIONALEN: IN OPENBAARHEID

- 1 'Uittreksel uit het jaarlijksch verslag van het Internationaal Werklieden-Verbond', *De Werkman*, 8 oktober 1870, pag. 1-2; Giele, *Internationale*, pag. 58-62; 'Minute book, 1 juni 1869', in: *General Council, 1868-1870*, pag. 108.
- 2 GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 131. Rapport van comm. in de 2e sectie, 10 april 1869; V.D.B., 'Alleronplezierigst nieuws', *De Werkman*, 20 november 1875, pag. 1-2; Cf. Vislaake in: *De Werkman*, 30 december 1871, pag. 3 en 30 mei 1874, pag. 3; *Naamlijst*, nr. 18 (Kool).
- 3 *De Werkman*, 4 september 1869, pag. 2; Vergaderplaats was waarschijnlijk het ook later wel benutte lokaal van Van Os, Nieuwmarkt bij de Koningstraat. De plaatsaanduiding 'Zaal van Zoutman, op de Nieuwmarkt bij Koningsstraat' lijkt naar hetzelfde lokaal onder een latere naam te verwijzen: Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, 21.
- 4 *Naamlijst*, nr. 741 (H. Smit); Giele, *Internationale*, pag. 61-62, 67; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 56-57.
- 5 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 16, 57 (Timmer); Hartman, *Verslag*, pag. 3 (Kalshoven).
- 6 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 56; IISG, Arch. Dageraad, Notulenboek Dageraad, met ledenlijst bij aanvang 14e werkjaar, 1 oktober 1869.
- 7 [J. van den Berg, C.P. Michon en H. Wollring], *Typografen-Ontboezemingen. Uitgegeven ten voordeele van de huisgezinnen, der gedurende vier weken buiten werk geweest zijnde scheepstimmerlieden*. Amsterdam (Joh. W. Braun) 1869; Typografenstaking: GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 217. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 29 juli 1869; Giele, *Internationale*, pag. 49-55.
- 8 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 45.
- 9 Jac. Rademacher, geciteerd in: Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 57; GAA, PA, Corr. M 1870, nr. 21. Comm.

- 3e sectie, mededeling aan hb, 26 januari 1870 (huisbaas).
- 10 Hudig, *Vakbeweging*, pag. 31, 36; Cf. Jacques Giele, 'Tussen wetenschap en politiek', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1978*. Nijmegen 1978, pag. 264-281, aldaar pag. 277, 279.
 - 11 *De Werkman* was een voortzetting van het sinds maart 1868 verschijnende maandblad *Bijdragen voor Arbeid en Kunst*, een initiatief van de Amsterdamse drukkerspatroon-en-ANTB-secretaris C.A.J. Geesink; Giele, *Internationale*, pag. 27-28, 59, 63.
 - 12 *De Werkman*, 27 november 1869, pag. 3-4.
 - 13 GAA, PA, Corr. M 1870, nr. 21. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 20 januari 1870; Het misverstand ontstond waarschijnlijk doordat Gerhard het private eigendom wilde opheffen door de successiebelasting jaarlijks met 1 procent te verhogen. Na een eeuw zou dan alle bezit gemeenschappelijk kunnen zijn: H. Gerhard, *De Internationale en hare beoordelaars. Voordracht gehouden in de vergadering van 6 augustus 1871 der Amsterdamsche Sectie van de Internationale*. Amsterdam (C.P. Michon) z.j. [1871], pag. 59; Cf. Van Tijn, *Twintig jaren*, pag. 455-456 en [S. Katz Jz.], *Officieel verslag van het derde Nederlandsche Werklieden-Congres, op Zondag 28 en Maandag 29 Mei 1871*. Amsterdam (C.A.J. Geesink) 1871, pag. 54.
 - 14 *De Werkman*, 4 september 1869, pag. 2 (Concept-reglementen); Idem, 2 oktober 1869, pag. 4; GAA, PA, Corr. M 1870, nr. 21. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 14 februari 1870; Idem, 8 maart 1870 (Voorlezing in bijeenkomsten).
 - 15 *De Werkman*, 11 september 1869, pag. 3-4; Overspannen verwachtingen als deze waren niet alleen in Amsterdam instrumenteel in de wijze waarop de Internationale voet aan de grond wist te krijgen: veelal ging de 'mythe' aan de werkelijke organisatie vooraf: Deneckere, *Sire, het volk mort*, pag. 199-200.
 - 16 *De Werkman*, 12 februari 1870, pag. 1; Idem, 4 en 11 september 1869, 8 januari 1870.
 - 17 Bernard Dumans, 'Ingezonden', *De Werkman*, 25 december 1869, pag. 2-3; *Naamlijst*, nr. 42.
 - 18 Bernard Dumans, 'Ingezonden', *De Werkman*, 25 december 1869, pag. 2-3.
 - 19 'Uittreksel uit het jaarlijksch verslag van het Internationaal Werklieden-Verbond', *De Werkman*, 8 oktober 1870, pag. 1-2.
 - 20 GAA, PA, Corr. M 1870, nr. 21. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 7 februari 1870; Idem, 15 februari 1870; De eigenaar van De Herschepping aan de Houtgracht verhuurde voor slechts f 2,-, maar rekende op een ruime vertering ter compensatie. Toen in april 1870 het bezoekersaantal sterk terugliep, dreigde hij zijn zaal niet meer ter beschikking te stellen: Idem, 5 april 1870.
 - 21 Een selectieve greep: *De Werkman*, 2 oktober 1869, pag. 4 (J. van den Berg, Egelantiersstraat); Idem, 19 februari 1870, pag. 1 (H. Wollring, Goudsbloemstraat); 15 oktober 1870, pag. 1 (secr. J.E. Keller, 1e Egelantiersdwaarsstraat); 28 januari 1871, pag. 3 (P. Werthweyn, 2e Leliedwaarsstraat); 10 juni 1871, pag. 3-4 (J.G. Blok, Palmstraat); 11 november 1871, pag. 4 (J.Th. Potharst, Goudsbloemstraat); 24 augustus 1872, pag. 4 (J.H. Rijk, Rozengracht).
 - 22 *De Werkman*, 15 januari 1870, pag. 4; Mededeling bestuur nww aan leden.
 - 23 *De Werkman*, 30 december 1871, pag. 4; Men was ongetwijfeld op het idee gebracht door een succesvol optreden van de reizende Internationaal J.Th. Potharst, die op 12 november 1871 in Tivoli in de Nes zijn befaamde rede 'O hi! O ho!' ten beste gaf. De sprekers uit de zaal waren Klaas Ris en andere prominenten van de Gemengde Vereeniging; GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 427. Comm. 1e sectie, rapport aan hoofdcommissaris, Amsterdam 13 november 1871; *De Werkman*, 18 november 1871, pag. 3.
 - 24 Ris raakte als bestuurder van de Bouwmaatschappij tegen het eind van 1871 in conflict door een brochure van Vislaake. Uit angst 'eenige grrroote mannen' voor het hoofd te stoten wilde het bestuur (m.u.v. Ris en één medestander) die brochure niet voor zijn rekening nemen. Na deze onenigheid werd Ris actief in de gv: F.W. Vislaake, 'Aan de leden der Bouwmaatschappij ter verkrijging van eigen woningen, te Amsterdam', *De Werkman*, 30 december 1871, pag. 3.
 - 25 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. J.A. Hazenberg, mededeling aan hc, 29 september 1872; Zowel Hazenberg als de hoofdcommissaris was blijkens dit bericht reeds bekend met deze 'zeer profane' brochure uit 1867.
 - 26 Verslag Dalrust-vergadering 28 september 1873, in: *De Werkman*, 4 oktober 1873, pag. 3.

- 27 GAA, PA, Corr. M 1873, nr. 5. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 25 december 1873.
- 28 *De Werkman*, 3 januari 1874, pag. 1-2; GAA, PA, Corr. M 1873, nr. 5. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 25 december 1873 (Hofman in Dalrust); Corr. M 1873, zonder nr. [tussen nr. 65 en 76], Anoniem [=Albert Hofman], brief aan b&w, z.d. [ontv. 4 april 1873]; Idem, Corr. M 1874, nr. 223 (onderzoek naar Hofmans beschuldigingen).
- 29 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 13 oktober 1872.
- 30 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 13 oktober 1872.
- 31 Gerhard, *Internationale en hare beoordelaars*, pag. 43-44.
- 32 Een Werkmansvriend [=Klaas Ris], *De achterlaadgeweren in verband beschouwd met de volksweerbaarheid, de koopmansbeurs, de ploeg en de werkende stand*. Amsterdam z.j. [1867], pag. 3.
- 33 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 1 december 1872; Cf. de verdere rapporten van Hazenberg in dit dossier over Dalrust.
- 34 *De Werkman*, 30 mei 1874, pag. 3; Verslag Dalrust-vergadering met Potharst uit Londen en F.W.L. Sauer uit Duitsland.
- 35 *De Werkman*, 23 november 1872, pag. 2; Vervolg van een verslag door J.N.W. [=Wagenaar].
- 36 *De Werkman*, 16 november 1872, pag. 3. Verslag door J.N.W. [=Wagenaar]; GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 10 november 1872.
- 37 Schade, *Woningbouw*, pag. 143.
- 38 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 250. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 11 augustus 1872, 15.00 uur (300 man); Idem, 16.15 uur (500 man); Idem, Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 11 augustus 1872, 17.00 uur (Smeden in Plantage).
- 39 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 250. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 25 augustus 1872, 12.45 uur.
- 40 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 250. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 25 augustus 1872, 16.00 uur.
- 41 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 250. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 25 augustus 1872; Volgens *De Werkman* was Den Tex gaan dreigen en verbieden en was het maar goed dat de menigte dat niet had kunnen horen: *De Werkman*, 31 augustus 1872, pag. 3.
- 42 Provinciaal Rijksarchief Noord-Holland, Kabinetsarchief Commissaris des Konings, inv. nr.2973. Burgemeester Den Tex, telegram aan CDK in Noord-Holland, 25 augustus 1872, 15.16 uur.
- 43 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 250. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 26 augustus 1872; Het incident herinnert sterk aan wat de Duitse communist Karl Hancke in maart 1848 op de Dam was overkomen.
- 44 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 277. Comm. 5e sectie Steenberg, 'Vertrouwelijk' aan hc, 2 september 1872.
- 45 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 115. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 14 april 1872; Idem, 15, 16 en 19 april; *De Werkman*, 20 april 1872, pag. 3-4 en 27 april 1872, pag. 1-2.
- 46 *De Werkman*, 31 augustus 1872, pag. 3; K. Ris, *Adres ingezonden aan den Burgemeester van Amsterdam inhoudende vragen en grieven. Naar aanleiding van den laatsten optocht, onder leiding van K. Ris en J.S. van der Hout*. Amsterdam (K. Ris) september 1872 [pag. 3].
- 47 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 269. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 26 augustus 1872; Net als Ris was Hazenberg de hele zondag in touw: 's middags in Dalrust en op straat, 's avonds op de vergadering van houtzagers.
- 48 Katz, *Officieel verslag*, pag. 19.
- 49 Nog jaren later circuleerden jaargangen van het al lang ter ziele gegane *Amsterdamsch Volksblad*, die als erfstuk nagelaten en herlezen werden: *De Werkman*, 7 oktober 1876, pag. 2; Cf. Jochen Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde. Das Kommunikationsverhalten in der deutschen Arbeiterbewegung und die Konzeption der sozialistischen Parteipublizistik durch August Bebel*. Bonn-Bad Godesberg 1978 (2e dr.), pag. 166; Johnson, *Utopian Communism*, pag. 146.
- 50 'Attentie!', *De Werkman*, 25 oktober 1873, pag. 3.
- 51 *De Werkman*, 31 oktober 1874, pag. 2.
- 52 Zie bijvoorbeeld: GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 5. Comm. 4e sectie, mededeling aan hb, 6 januari 1872 (aanplakken); Idem, nr. 20. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 25 januari 1872 (uitdelen); Idem, nr. 69. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 4 maart 1872 (achter een raam).
- 53 Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde*, pag. 42.

- 54 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 296. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 24 september 1872; Aangetroffen aan de Korenbeurs bij de Oudebrug, een plek bestemd voor 'algemeene aanplakkingen'.
- 55 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 58.
- 56 Tubal Kain [=W. Ansingh], *Wacht U voor de Internationale!* Amsterdam (H.H. Huisman) 1872; [Pastoor Jansen], *Wacht U voor de Internationale*. Rotterdam (G.W. van Belle) 1871. Voor een dubbeltje leverde de pastoor 32 pagina's, Ansing voor een stuiver maar 6 pagina's tekst.
- 57 Geciteerd naar: *De Werkman*, 3 juni 1871, pag. 1; Signalering rond 19.00 uur, in: GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 203. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 26 mei 1871; De surveillant vond op zijn ronde meerdere stelletjes van de twee biljetten.
- 58 GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 212. A. Visscher, brief aan hc F. de Kloppe, Amsterdam 27 mei 1871; Opmerkelijk genoeg werd de klacht serieus genomen en een onderzoek in alle secties ingesteld: Idem, Rapporten uit de secties. De drukkerij in de Nes werd geleid door Antoine Adolphe Thierry's broer T.A.D. Visscher.
- 59 *De Hydra*, 7 november 1849, pag. 4: Advertentie voor 'De jongste kruistogt tegen de oppositiebladen. Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche Regtsbedeeling door Mr. Adolphe Visscher, Advocaat te Amsterdam.' Eerdere en latere advertenties geven als auteursnaam: 'Mr. L. Advocaat te S.'; Cf. NNBW, X, pag. 1114-1115.
- 60 'César De Paepé à Karl Marx', 9 juni 1869, in: Daisy Eveline Devreese (ed.), *Documents relatifs aux militants Belges de l'Association Internationale des Travailleurs. Correspondance 1865-1872*. Leuven / Parijs 1986, pag. 163-164.
- 61 GAA, PA, M 1873, nr. 358. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 28 september 1873; Cf. Corr. M 1871, nr. 132. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 5 april 1871, waarin melding wordt gemaakt van een handgeschreven biljet met de zinsnede: 'weg met verdukers en geke beeste die ons als Burgers verduken en ons in de raadt verneuke'.
- 62 Cf. D.E. Devreese, 'An inquiry into the causes and nature of organization: some observations on the International Working Men's Association, 1864-1872/1876', in: Frits van Holthoorn en Marcel van der Linden (eds.), *Internationalism in the labour movement 1830-1940*. Leiden 1988, pag. 283-303, aldaar pag. 285.
- 63 Jan [Wagenaar?], 'Boter aan de galg gesmeerd?', *De Werkman*, 6 december 1873, pag. 1-2.
- 64 W. Ansing, 'De paarden die de haver verdienen, krijgen hem niet', *De Werkman*, 1 januari 1870, pag. 3-4.
- 65 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 41.

8 INTERNATIONALEN: IN EIGEN KRING

- 1 Hudig, *Vakbeweging*, pag. 32, 111.
- 2 IISG, Arch. IAA, nr. 193/8. H. Gerhard, brief aan Karl Marx, Amsterdam, 3 oktober 1871.
- 3 Giele, *Internationale*, pag. 146-148.
- 4 De kleine vereniging van scheepsoptuigers Nog Tijdig Ontwaakt keerde bijvoorbeeld in de eerste drie jaren van haar bestaan aan zieken en andere behoeftigen f 1800,- uit. Toch bleef de kas 'gezond', en dat bij een wekelijkse contributie van tien cent: *De Werkman*, 13 februari 1875, pag. 3.
- 5 *De Werkman*, 18 november 1871, pag. 2.
- 6 Catharina Lis en Hugo Soly, "'Beter een goede buur dan een verre vriend.'" Buurschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het eind van het Ancien Régime', in: Boudien de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*. Amsterdam 1992, pag. 81-107, aldaar, pag. 98.
- 7 *Algemeene Statuten van de Internationale Vereeniging van Werklieden*. Amsterdam (Gedrukt voor de vereeniging) 1872, pag. 26.
- 8 *De Werkman*, 2 maart 1872, pag. 2-3; Idem, 6 juli 1872, pag. 2.
- 9 GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 471. Comm. 2e sectie, mededeling aan hc, 23 december 1871, Gedrukt pro-

- gramma als bijvoegsel; IISG, Arch. Gerhard, Notulen Kleermakers-Vereeniging, 22 oktober 1871 (voorbereiding feest); *De Werkman*, 23 december 1871, pag. 2-3 (verslag).
- 10 *De Werkman*, 24 december 1870, pag. 4; Idem, 11 februari 1871, pag. 4; De kleermakers vergaderden voortaan jarenlang in het lokaal van Trottier in de Handboogstraat, de smeden en lithografen in het bovenlokaal van J.J. Hennings, Kloveniersburgwal hoek Rusland.
 - 11 IISG, Arch. IAA, nr. 193/8. H. Gerhard, brief aan Karl Marx, correspondant pour la Hollande aux Conseil Général à Londres, Amsterdam, 3 oktober 1871.
 - 12 IISG, Arch. IAA, nr. 193/12. H. Gerhard, brief aan F.E. Courner [?], Amsterdam, 21 juli 1872. Den Haag telde volgens deze opgave 21 Internationalen, Utrecht maar 8.
 - 13 Sidney Verba, *Small Groups and Political Behavior. A Study of Leadership*. Princeton 1961, pag. 22-30; Seymour Martin Lipset, M.A. Trow en J.S. Coleman, *Union democracy. The internal politics of the International Typographical Union*. Glencoe 1956, pag. 81, 97-98.
 - 14 V.d.W. [=P. van der Willigen], *De Internationale en de Parijse commune van 1871*. Amsterdam (H.H. Huisman) z.j. [1872]; IISG, Arch. IAA, nr. 193/9. P. van der Willigen, brief aan Karl Marx, 14 december 1871; *De Werkman*, 5 oktober 1872, pag. 2 (aanprijzing); Pieter van der Willigen (1852-1890) kwam uit een welgesteld Haarlems milieu, verkeerde in Londen met Marx en stierf als koopman in de V.S.: Marcel van der Linden, (Hrsg.), *Die Rezeption der Marxschen Theorie in den Niederlanden*. Schriften aus dem Karl-Marx-Haus nr. 45. Trier 1992. Katalogteil, aldaar pag. 309.
 - 15 H. Gerhard, *De Internationale en hare beoordelaars. Voordracht gehouden in de vergadering van 6 augustus 1871 der Amsterdamsche Sectie van de Internationale*. Amsterdam (C.P. Michon) z.j. [1871]; *De Werkman*, 9 september 1871, pag. 4 (advertentie).
 - 16 W. Ansing, 'Onze ellende', *De Werkman*, 11 juni 1870, pag. 1: 'Noch taal, noch stijl, noch hooggeleerdheid / Brengt hooge waarheid aan den dag, / En alles blijft bij aartsverkeerdheid, / Zoolang men 't bond niet lieven mag. H.J.B.'
 - 17 Paul de Witte, *De geschiedenis van Vooruit en de Gentsche socialistische werkersbeweging sedert 1870*. Gent (Bij den schrijver) 1898, pag. 31.
 - 18 *De Werkman*, 14 oktober 1871, pag. 4; Idem, 5 oktober 1872, pag. 4 (Huisman); UBA, BVBBB, PP, Coll. J.W. Braun; *De Werkman*, 5 november 1870, pag. 1 (Liquidatie boekhandel Braun).
 - 19 Over de politieke betekenis van het kroeglokaal: James S. Roberts, 'Wirthaus und Politik in der deutschen Arbeiterbewegung', in: Gerhard Huck (Hrsg.), *Sozialgeschichte der Freizeit*. Wuppertal 1982 (2e dr.), pag. 123-139; Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, pag. 272-274; G.H. Jansen, *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal*. Z.p. 1987 (3e druk), pag. 182-314; Vernon L. Lidtke, *The Alternative Culture. Socialist Labor in Imperial Germany*. New York / Oxford 1985, pag. 52.
 - 20 *De Werkman*, 25 maart 1871, pag. 4 (Timmer en Luitink); Idem, 17 januari 1874, pag. 1 (bladverkoop).
 - 21 *12½-Jarig verslag*, pag. 76-77; Eén van de stakers was overigens S.M. van Nifterick, zoon van Nicolaas Willem; Cf. *De Werkstaking van de gezellen der drukkerij Roeloffzen & Hübner aan het oordeel der publieke opinie onderworpen*. Amsterdam (H. Wollring) 1872.
 - 22 *De Werkman*, 21 oktober 1871, pag. 4 (vergadering Gv); Idem, 5 oktober 1872, pag. 3 (Desprez in bestuur Gv); GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 427. Mededeling comm. 1e sectie, 16 november 1871 (Persoonsgegevens).
 - 23 *De Werkman*, 19 oktober 1872 (rekwest Ris ter tekening); Idem, 7 december 1872, pag. 2 (inzameling); Idem, 8 augustus 1874, pag. 4 (kamerverhuur).
 - 24 *De Werkman*, 4 juli 1874, pag. 4 (arbeidsbeurs); Idem, 19 oktober 1872, pag. 4 en 21 december 1872, pag. 3 (Franse les).
 - 25 *De Werkman*, 5 oktober 1872, pag. 3.
 - 26 Hendrik van Offel, *Sociale liederen en gedichten. Vrije Zangen*. Eerste reeks. Uitgegeven door den Werkmanskering 'De Vrienden'. Amsterdam (H. Wollring) 1872. Aanwezig in coll. IISG. De 'tweede reeks' is wel verschenen, maar lijkt niet bewaard. Advertenties in: *De Werkman*, 20 januari en 10 februari 1872.
 - 27 GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 206. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 6 november 1871; Het betrof een afdruk van het 'Kanailje-lied' op een afzonderlijk blad, waarvan de verschijning werd gemeld in *De Werkman*, 7 oktober 1871, pag. 4; Exemplaar aanwezig in: GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 475. Eerste publicatie: *De Werkman*, 29 juli 1871, pag. 2.

- 28 'Het kanailje. Volks-lied'. Woorden van Hendrik van Offel, muziek van Jan van den Acker. Aanwezig in: GAA, PA, Corr. M 1871, nr. 475; Een uitgebreider versie in: Jaap van der Merwe, *Gij zijt kanailje, heeft men ons verweten! Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen*. Utrecht / Antwerpen 1974, pag. 214.
- 29 P.J. Luitink, *Werkmansliederen*. Amsterdam (H. H. Huisman) 1872 (4e druk [sic, NB=1e druk]); Advertentie in: *De Werkman*, 20 juli 1872, pag. 4.
- 30 Hendrik van Offel, 'Voorzang', in: *Sociale liederen en gedichten*, pag. 3-5.
- 31 *De Werkman*, 16 juli 1870, pag. 4.
- 32 Een Typografen-Vrouw, 'Een woord aan de vrouwen der Amsterdamschen typografen', *De Werkman*, 31 augustus 1872, pag. 2.
- 33 Mohrman, *Geen belasting meer op de boter*, pag. 7.
- 34 *De Werkman*, 9 november 1872, pag. 1-2; Eerder had zij op een vergadering het 'Vrijheidslied' op piano begeleid: Idem, 6 juli 1872, pag. 2.
- 35 Alex. Daniëls, *Over de verschillende vereenigingen door werklieden opgericht*. Bibliotheek van Volksvoor- drachten. Tweede reeks, no. 7. Amsterdam (G.L. Funke) 1871, [pag. 2-3].
- 36 V., 'Een bedsermoen mijner vrouw, gevolgd door een droom', *De Werkman*, 22 juni 1872, pag. 2.
- 37 Advertentie: 'Voor Dames!', *De Werkman*, 25 maart 1871, pag. 4; Idem, 8 april 1871, pag. 4 ('Ik verlang grootere keuze'); Pas na zijn vertrek naar de afdeling Utrecht vond Michon het geluk, in september 1873 huwde hij zijn Johanna Hendrica Stein 'van Utrecht': Idem, 27 september 1873, pag. 4.
- 38 *De Werkman*, 24 april 1875, pag. 4.
- 39 *De Werkman*, 23 oktober 1869, pag. 4 (Akkerman); Idem, 2 december 1871, pag. 4 (Luitink).
- 40 *De Werkman*, 17 augustus 1872, pag. 3 (broodfabriek); Idem, 21 maart 1874, pag. 3 (spekslager).
- 41 Fia Dieteren en Ingrid Peeterman, *Vrije vrouwen of werkmansvrouwen? Vrouwen in de Sociaal-Democratische Bond (1879-1894)*. Utrecht 1984, pag. 109-110.
- 42 *De Werkman*, 18 februari 1871, pag. 1.
- 43 F. Toepoel, 'Onschuld', *De Werkman*, 13 januari 1872, pag. 3-4.
- 44 *De Werkman*, 10 juni 1871, pag. 1-2; Idem, 17 juni 1871, pag. 1.
- 45 *De Werkman*, 18 november 1871, pag. 1.
- 46 Een maand eerder telde de Internationale in Amsterdam officieel 170 leden. IISG, Arch. 1AA, nr. 193/8. H. Gerhard, brief aan Karl Marx, Amsterdam 3 oktober 1871.
- 47 *De Werkman*, 25 november 1871, pag. 3.
- 48 *De Werkman*, 15 februari 1873, pag. 1.
- 49 Luitink, *Werkmansliederen*; Advertentie in: *De Werkman*, 20 juli 1872, pag. 4.
- 50 Van de Merwe, *Gij zijt kanailje*, pag. 374; BWSA, II, pag. 87-88.

9 INTERNATIONALEN: REIZIGERS, KERMISGANGERS EN EEN GEHEIME LOGE

- 1 *De Werkman*, 11 september 1875, pag. 4 (maandelijkse vergaderingen worden voortaan niet meer geanon- ceerd, maar met convocatie-biljetten aangekondigd).
- 2 Knud Knudsen, 'The strike history of the First International', in: Frits van Holthoorn en Marcel van der Linden (eds.), *Internationalism in the Labour Movement 1830-1940*. Leiden 1988, pag. 304-322, aldaar pag. 321.
- 3 IISG, Arch. 1AA, nr. 193/8. H. Gerhard, brief aan Karl Marx, Amsterdam, 3 oktober 1871; Idem, nr. 193/10. H. Gerhard, brief aan Charles Rochat, Amsterdam, 28 december 1871.
- 4 'Marx an die holländischen und flämischen Mitglieder der Internationale', [Londen, tussen 3 en 9 december 1870], in: Marx en Engels, *Werke*, XXXIII, pag. 161; 'Engels an F.A. Sorge', 20 maart 1873, in: Idem, pag. 572-576, aldaar pag. 574.
- 5 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 70, 75-79; Giele, *Internationale*, pag. 87-91, 118-122; Alleen op het eerste congres waren Nederlandse afgevaardigden van 'niet-Internationale' vakverenigingen aanwezig.
- 6 Cf. [S. Katz Jz.], *Officieel verslag van het derde Nederlandsche Werklieden-Congres, op Zondag 28 en Maandag 29 Mei 1871*. Amsterdam (C.A.J. Geesink) 1871.

- 7 Daisy Devreese, 'De rode Groot-Nederlandse gedachte', *Spiegel Historiael*, september 1975, pag. 476-485.
- 8 *De Werkman*, 19 april 1873, pag. 4 (afscheid Wagenaar); Vanaf 1879 was Wagenaar zeer actief in de Brusselse kringen van Internationalen: Wouters, *Documenten*, III, passim.
- 9 IISG, Arch. IAA, nr. 193/14. H. Gerhard, Getuigschrift I.S. van der Hout, [december 1872]; GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, Mededeling aan hc, 15 december 1872 (Peter Müller).
- 10 *De Werkman*, 24 juli 1875, pag. 1-2.
- 11 *De Werkman*, 29 juni 1872, pag. 3; Idem, 10 augustus 1872, pag. 3-4; Cf. Dennis Bos, 'Klaas Ris (1821-1902): Een roerige Zaankanter in Amsterdam', in: V. Kingma en A. van Diepen (red.), *De Rode Zaan. Honderd jaar strijd en solidariteit*. Zaandam 1999, pag. 17-24.
- 12 *De Werkman*, 15 maart 1873, pag. 3.
- 13 *De Werkman*, 14 juni 1873, pag. 3 (vereniging); Idem, 22 november 1873, pag. 2 (blad).
- 14 *De Werkman*, 21 december 1872, pag. 2-3 (corr. Londen); Idem, 19 april 1873, pag. 3 en 30 augustus 1873, pag. 2 (corr. Duitsland); Van der Hout was begin 1874 definitief terug in het Londense East-End, waar hij nog dertig jaar een actieve rol in de beweging bleef spelen. BWSA, II, pag. 68-70.
- 15 'Engels an F.A. Sorge', 20 maart 1873, in: Marx en Engels, *Werke*, XXXIII, pag. 572-576, aldaar pag. 574.
- 16 Citaat: *De Werkman*, 21 oktober 1876, pag. 4; Idem, 21 Februari 1874, pag. 4 (geb. zoon Sauer in Pruisen); Idem, 27 maart 1875, pag. 4 (geb. dochter Potharst te Londen: 'Alles wel. Allen gegroet'); Idem, 7 augustus 1875, pag. 4 (geb. dochter Van Heerde te Londen).
- 17 *De Werkman*, 5 oktober 1872, pag. 2. Wel was de lijst van gedelegeerden in Amsterdam gedrukt, op de Asmodée-pers van T. A. D. Visscher: *The Hague Congress of the First International. September 2-7, 1872. Minutes and Documents*. Moskou 1976, pag. 330-333.
- 18 Over het congres en het optreden van de Nederlandse afgevaardigden: *Hague Congress. Minutes and Documents*; Idem, *Reports and Letters*. Moskou 1978; S.M.N. Calisch, *Een zesdaagsch internationaal debat. Wat er in de eerste Septemberweek van dit jaar in de Haagsche Lombardstraat voorviel*. Dordrecht (J. P. Revers) 1872.
- 19 *De Werkman*, 7 september 1872, pag. 3 (congres); Idem, 14 september 1872, pag. 2 (ontslag Gerhard).
- 20 GAA, PA, Corr. M 1872, nr. 284. Insp. Hazenberg, mededeling aan hc, 8 september 1872; Cf. Fr. de Jong, 'Amsterdam meetings of the First International in 1872', *Bulletin of the IISH*. 1951, nr. 1, pag. 1-15; Idem, nr. 3, pag. 198-200.
- 21 James Guillaume, *L'Internationale. Documents et souvenirs (1864-1878)*. Vol. II. Parijs 1907, pag. 354.
- 22 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 36; Cf. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 41.
- 23 *De Werkman*, 8 november 1873, pag. 2; Het stuk was eerder verschenen in het 'anarchistische' *Bulletin de la Federation Jurassienne* van James Guillaume.
- 24 'Minute book', 2 augustus 1870, in: *General Council, 1870-1871*, pag. 40.
- 25 *De Werkman*, 7 augustus 1875, pag. 3 (oproep in uitzonderlijk grote opmaak); Idem, 14 augustus 1875, pag. 3 (verslag).
- 26 Herman Ketting, 'Een feest dat verdween. De Amsterdamse kermis 1813-1871', *Skript*, 1991, pag. 67-78; Marja Keyser, *Komt dat zien! De Amsterdamse kermis in de negentiende eeuw*. Amsterdam / Rotterdam 1976, pag. 204-216; Cf. Henk Gras, 'De Rotterdamse kermis in de 19e eeuw: het einde van een feesttraditie', *Holland*, 1997, pag. 240-256.
- 27 GAA, PA, Corr. M 1876, zonder nr., Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 13 augustus 1876.
- 28 GAA, PA, Corr. M 1876, zonder nr., Comm. 5e sectie (Steenbergen), mededeling aan hb, 12 augustus 1876.
- 29 GAA, PA, Corr. M 1876, div. ongenummerde rapporten uit verschillende secties, gedateerd tussen 9 augustus en 14 september 1876.
- 30 GAA, PA, Corr. M 1876, z. nr., Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 7 september 1876 (met krijt op een schutting bij het Entrepotdok).
- 31 GAA, PA, Corr. M 1876, z. nr., Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 4 september 1876 (ophangen: Keizersgracht bij Weesperstraat, in urinoir gekrast); Idem, 6 september (schieten: Amstel bij Magere Brug, krijt in urinoir); Idem, Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 19 augustus (koude koorts: Keizersgracht voor Kanaalmij., in urinoir gekrast).

- 32 GAA, PA, Corr. M 1876. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 2 september 1876 (met krijt geschreven op een loods in de Kleine Kattenburgerstraat).
- 33 GAA, PA, Corr. M 1876 z. nr. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 27 augustus 1876 (potlood beschreven papier, exemplaren gevonden in Vischpoort (Dam) en aan de Muntsluis).
- 34 GAA, PA, Corr. M 1876, z. nr. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 10 september 1876.
- 35 *Amsterdamsche Courant*, 12 september 1876, geciteerd in: Keyser, *Komt dat zien!*, pag. 217; J.M. Fuchs, *Amsterdam een lastige stad. Rellen, oproeren en opstanden in de loop der eeuwen*. Baarn 1970, pag. 65-66; H.J. Versteeg, *Van schout tot hoofdcommissaris*. Amsterdam 1925, pag. 204-205; GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 353. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 12 september 1876; Idem, Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 12 september 1876; Idem, Staat houdende opgave van die perceelen, waar op den 11en September jl. des avonds de ruiten zijn ingeslagen, 4e Sectie, 12 september 1876; idem, Comm. 5e sectie, mededeling aan hb, 12 september 1876.
- 36 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 412. Comm. 3e sectie, mededeling aan hc, 25 september 1876.
- 37 GAA, PA, M 1876, nr. 353. Comm. [3e sectie] aan hc, 12 september 1876.
- 38 Fuchs, *Amsterdam*, pag. 68.
- 39 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 454, Comm. 5e sectie aan hc, 6 november 1876 (verslag bijeenkomst op 5 november 1876); Pogge is waarschijnlijk de man geweest die, wandelend in de Leidsestraat, getroffen werd door een uit de lucht vallende kogel, afkomstig van een op het Koningsplein afgevuurd waarschuwingsschot: Versteeg, *Van schout tot hoofdcommissaris*, pag. 205.
- 40 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 448. Processen-verbaal van slachtoffers politiegeweld en militair geweld tijdens Kermisoproer, opgemaakt door Comm. Van Doesburgh tussen 2 en 16 oktober, Getuigenverklaringen van logementhouder Hermanus Mijnhardt e.a.
- 41 C. Batelt, *Duister Amsterdam*. Amsterdam z.j., pag. 80-81; Zelf was Batelt tijdens het oproer in acht dagen niet 'uit de kleren' geweest.
- 42 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 376. Th.H. Grenich, brief aan de burgemeester, z.d. (ontv. hb 16 september 1876); Comm. Steenbergen kende dit gerucht al op donderdag, maar kende zijn Jordaners goed genoeg om te weten dat het wel mee zou vallen: Idem, Comm. 5e sectie, medeling aan hb, 14 september 1876.
- 43 Oud-minister P.P. van Bosse schreef al op 13 september 1876: 'op het Fransche Pad [=Willemsstraat] moet nog al gevochten zijn'. Geciteerd in: J. Viersen, *Minister Mr. P.P. van Bosse en de fiscale wetgeving rond het midden van de 19e eeuw*. Diss. Groningen, 1996, pag. 472.
- 44 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 373. Comm. 3e sectie, mededeling aan hc, 15 september 1876.
- 45 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 386. Comm. 4e sectie, mededeling aan hb, 20 sept. 1876.
- 46 *Handelingen der Staten-Generaal*, 31e zitting, 5 december 1876, pag. 433; De oproep tot kalmte van het ANVV in: Heldt, *ANVV*, pag. 22; Een iets afwijkende versie in: Keyser, *Komt dat zien!*, pag. 219.
- 47 Exemplaar oproep, met berichten over verspreiding: GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 411. Comm. 2e en 3e sectie, mededelingen aan hb, 28 september 1876.
- 48 *De Werkman*, 7 oktober 1876, pag. 3 (Haringen in een ton); GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 419. Comm. 5e sectie, mededeling aan hb, 1 oktober 1876.
- 49 Opgave van bestuurders: GAA, PA, M 1876, nr. 419. Comm. 5e sectie, mededeling aan hb, 1 oktober 1876; Idem, 3 oktober 1876; *De Werkman*, 24 juli 1875, pag. 4 (overlijden Jakobus Mater); idem, 7 december 1872, pag. 2 (inzameling Seelhorst); Hartman, *Protest*, pag. 54 (Seelhorst in 1862 medewerker Hartman).
- 50 GAA, PA, Corr. M 1876, z. nr. Comm. 1e sectie, mededeling aan hb, 12 september 1876.
- 51 Een ander vermeldde de namen van Scheltema (voorzitter Heil des Volks en bestrijder van het kermisvermaak), B.H. Heldt en Mens ('rustbewaarder in de Willemstraat'): *De Werkman*, 7 oktober 1876, pag. 3.
- 52 'Verslag eener niet-gehouden vergadering', *De Werkman*, 4 november 1876, pag. 3.
- 53 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 454. Comm. 3e sectie, mededeling aan hc, 29 oktober 1876, 16.00 uur.
- 54 GAA, PA, Corr. M 1876, nr. 454. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 29 oktober 1876, 16.15 uur; *De Werkman*, 4 november 1876, pag. 3.

- 55 Jansen v. Galen, 'Eerste ontmoeting', GAA, BR, KK 472/1213; BR, J 488/1896; BR, MM 472/2010; BR, A 22/256; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 16; [F. Domela Nieuwenhuis], 'H. Gerhard', *De Vrije Socialist*, 5 juli 1911.
- 56 Jansen v. Galen, 'Eerste ontmoeting'.
- 57 Henri Timmer, 'Aan de werklieden van Amsterdam', *De Werkman*, 23 december 1876, pag. 2-3; Age Scheffer, *Ome Jan. Het leven van Jan van Zutphen*. Amsterdam 1958, pag. 94-95.
- 58 'Huishoudelijk reglement', in: *Statuten der vereeniging 'Vox Populi'*, pag. 2-4. Aanwezig in: IISG, Arch. H. Gerhard, map 12.
- 59 'Programma', in: *Statuten der vereeniging 'Vox Populi'*. 1-2. Aanwezig in: IISG, Arch. H. Gerhard, map 12.
- 60 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 3.
- 61 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 4; Cf. Heldt, *ANVV*, pag. 40, noot: 'Door velen der onzen is in die lezingen veel geleerd. Zij zijn [...] gestaakt, omdat [...] misbruik werd gemaakt gelegenheid om over het gesprokene inlichtingen te vragen of opmerkingen te maken, vooral door de sociaal-democraten. Dezen benutten de gelegenheid gewoonlijk om hun theorieën te propageeren en zij deden dat gewoonlijk op een wijze, welke den sprekers minder aangenaam moest zijn.'
- 62 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 39.
- 63 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 42.

IV SOCIAAL-DEMOCRATEN: 1878-1890

- 1 B. Bymholt, 'Een halve eeuw geleden (oprichting van de Sociaal-Democratische Vereeniging in 1878)', *De Socialistische Gids*, juli 1928, pag. 585-594, aldaar pag. 585; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 6; Hudig, *Vakbeweging*, pag. 217.

10 OORSPRONG

- 1 Giele, *Internationale*, pag. 241-244 (VAS); Idem, pag. 250-252 (DVD).
- 2 Van der Wal, *Oudste vakbond*, pag. 51.
- 3 *De Werkman*, 8 november 1873, pag. 3-4 (regl. Amsterdamse Coöperatieve Kleedermakers-Vereeniging, goedgekeurd bij KB 6 juni 1873); Idem, 7 oktober 1876, pag. 4 (Ontbinding kleermakers- en houtzagersver.).
- 4 Giele, *Internationale*, pag. 158.
- 5 *De Werkman*, 1 november 1873, pag. 3 (Ansingh over plan voor coöperatie); Idem, 18 maart 1876, pag. 2-3 (oprichting De Volharding); Cf. Jacques Giele, 'Willem Ansing en de oprichting van de Sociaal-Democratische Vereniging in 1878', in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. 1976. Nijmegen 1976, pag. 180-199, aldaar pag. 184.
- 6 De uitvoerigste beschrijving in: Giele, 'Willem Ansing', pag. 184-190.
- 7 Giele, 'Willem Ansing', pag. 188-189; Heldt, *ANVV*, pag. 27-31.
- 8 *De Werkman*, 7 september 1872, pag. 3 (Ansems bestuurder Kuipersver. Recht na Plicht, in deze jaren echter niet bekend als Internationaal); GAA, PA, Corr. M 1878, nr. 278. Comm. 5e sectie, mededeling aan hb, 13 mei 1878 (Domhoff in Volkscomité); BWSA, v, 20-23, aldaar 20 (Bos lid EMM).
- 9 Giele, *Internationale*, pag. 247.
- 10 GAA, PA, Corr. M 1878, nr. 278. Comm. 5e sectie, mededeling aan hb, 13 mei 1878.
- 11 GAA, PA, Corr. M 1878, nr. 278. Comm. 5e sectie, mededeling aan hb, 13 mei 1878; De naam wordt hier gegeven als A. Demhoff, die zou hebben voorgelezen uit 'De Werkmansbond'.
- 12 Het verslag van de lezing verscheen in *De Werkmansbode*, 2 en 9 maart 1878; Gé Nabrink, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis*. Deel II. Leiden 1985, pag. 613 (1878/1).
- 13 Giele, 'Willem Ansing', pag. 192-193.
- 14 Guillaume, *L'Internationale*, III, pag. 57, 92-93, 263.

- 15 *De Werkman*, 28 oktober 1876, pag. 3 (contact met Van Beveren); In Amsterdam waren de Gentse plannen voor een tweede druk bekend: Idem, 15 januari 1876, pag. 2; Idem, 17 juni 1876, pag. 4 (bericht verschijnen).
- 16 Guy Vanschoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Antwerpen-Baarn / Gent 1995, pag. 13-19.
- 17 Heldt, *ANWV*, pag. 24; Cf. Vanschoenbeek, *Novecento*, pag. 17-18.
- 18 Vanschoenbeek, *Novecento*, pag. 179-185; De vermelding van een 'Paul Jacques' Penning als (socialistische) vader van B.J. Penning berust op een vergissing van de vreemdelingenpolitie: bedoeld is waarschijnlijk Bernards oudere broer Paulus Jacobus.
- 19 Ernst Engelberg, *Revolutionäre Politik und rote Feldpost 1878-1890*. Berlin (DDR) 1959. Horst Bartel e.a., *Der Sozialdemokrat 1879-1890. Ein Beitrag zur Rolle des Zentralorgans im Kampf der revolutionären Arbeiterbewegung gegen das Sozialistengesetz*. Berlin (DDR) 1975.
- 20 P. van Horssen en D. Rietveld, 'De Sociaal Democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur', *TVSG*, nr. 1, mei 1975, pag. 5-71, aldaar pag. 40, 60-61; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 352, 394; W.H. Vliegen, *Over oorsprong, geschiedenis en hedendaagse stand der socialistische beweging*. Amsterdam 1931, pag. 169.
- 21 IISG, Arch. J. Motteler, nr. 815. Osw[ald] Mehnert, brief aan administratie *Der Sozial-Demokrat*, [ontvangen 31 december 1887] (Mehnert schreef sinds 1877 in Amsterdam te wonen); Idem, Arch. H. Gerhard, map 2. Souvenir 20 januari 1858-1883 [feliciteatiealbum]; Heldt, *ANWV*, 55 (ontvangst Franse werklieden in 1883).
- 22 IISG, Arch. Motteler, nr. 815 (Mehnert aan Motteler) en nr. 518 (Bestelling Gatzemeijer bij Londense uitgeverij van Ed. Bernstein en Motteler).
- 23 Wouters, *Documenten*, III, pag. 1464, 1577, 1579 (Baum te Antwerpen); GAA, BR, 143/152 (Baum en A.W. Schlüter op Nwe Herengracht 119a).
- 24 Van de Merwe, *Gij zijt kanalye*, pag. 97-98 (De Ruijter); Portretfoto's van Van Ommeren en P.J. Penning in de beeldcoll. IISG zijn vervaardigd in het atelier van Baum.
- 25 IISG, Arch. Motteler, nr. 503. J.A. Fortuyn, brief aan Julius Motteler, [ontvangen te Londen, 12 september 1890].
- 26 IISG, Arch. Motteler, nr. 808. Afschrift van een brief uit Freiburg, ondertekend door A. Mathes [=Eugen Werner?] te Amsterdam, [13 september 1889 aldaar ontvangen]; Idem, nr. 1222. Eugen Werner, brief aan E. Bernstein & Co., Amsterdam 29 oktober 1889; Idem, nr. 606. Eugen Werner, brief aan J. Friedrich Haug, Amsterdam 16 januari 1890; Cf. Bartel e.a., *Sozialdemokrat*, pag. 86-87, 285 (over gebr. Haug te Mülhausen en Freiburg).
- 27 Jan van Zutphen, 'Van het begin naar verder ... (11)', *Socialistisch Perspectief*, 1 maart 1956, 3.
- 28 H. Oldenburg, *Wat willen de sociaaldemokraten? Een verklaring van hun program*. Naar het Hoogduitsch [...] voor ons land bewerkt. Haarlem (W.C. de Graaff) z.j. [1879 of 1880]. Oorspronkelijk: H. Oldenburg, *Was wollen die Sozial-Demokraten? Ein sozial-politisches Gespräch*. Braunschweig 1876 (2e dr.); De vertaling was mogelijk het werk van Domela Nieuwenhuis: Nabrink, *Bibliografie*, I, pag. 130.
- 29 Oldenburg, *Wat willen?*, pag. 14.
- 30 Oldenburg, *Wat willen?*, pag. 27.
- 31 J. Charité, *De Sociaal-Democratische Bond als orde- en gezagsprobleem voor de overheid (1880-1888)*. z.p. [Den Haag] 1972, pag. 41-42; Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 83.
- 32 'Bericht Julius Mottelers an italienische Genossen über die revolutionäre Anti-Geheimbundtaktik, die Rolle des "Sozialdemokrat" und die Rote Feldpost [1895]', in: Engelberg, *Revolutionäre Politik und rote Feldpost*, Anhang, pag. 271.
- 33 Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 54.
- 34 GAA, PA, CORR. M 1880, nr. 327. Bericht 9 september 1880.
- 35 GAA, PA, CORR. M 1885, nr. 367. Bericht 10 juli 1885 (optocht vaks); Vliegen, *Oorsprong*, pag. 125 ('honderden Duitse arbeiders'); Idem, *Dageraad*, I, pag. 54 (meer leden dan SDV).
- 36 Jansen van Galen, 'Eerste ontmoeting' (Gerhard naar Gotha).
- 37 Max Nettlau, 'Ein verschollener Nachklang der Internationale: The International Labour Union

- (London, 1877-78)', in: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*. Vol. IX. Graz 1979 (oorspr. 1921), 134-145.
- 38 Charité, *SDB*, pag. 41; Cf. Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 237.
 - 39 *De Werkman*, 9 maart 1872, pag. 1-2 (voorheen kermisreiziger, dan bediende bij een victualie-handelaar); *BWSA*, II, pag. 68-70, aldaar pag. 70 (mijnwerker en voddendraper).
 - 40 *GAA*, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Lijst 'Vergaderingen Volkspark', 6 september 1885-12 december 1886.
 - 41 *BWSA*, II, pag. 68-70, aldaar pag. 69; De uitnodiging is afgedrukt in: Van der Linden (Hrsg.), *Rezeption*, Katalogteil nr. 19.
 - 42 Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 9; Döpke had al sinds februari 1874 de huishoudelijke vergaderingen van de Internationale-afdeling onderdak geboden. In juli 1875 was zijn zaak verplaatst van de hoek Damrak en Mandenmakerssteeg naar de hoek Warmoesstraat en St. Annenstraat. De smeden-coöperatie vergaderde in februari 1874 bij W. Döpke, hoek Damrak [=Rokin?] en Watersteeg. *De Werkman*, 21 en 28 februari 1874, pag. 4; Idem, 24 juli 1875, pag. 3.
 - 43 Joan A. Nieuwenhuis, *Uit den tijd der voortrekkers*. Amsterdam 1927, pag. 9-11.
 - 44 Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 9 (60 leden in augustus 1879), 58 (Bijlage 3: schatting ledental); Veelal wordt een aanvangsgetal van 30 leden genoemd, maar de lidmaatschapskaart van J.S. Snijders, gedateerd op 7 juli 1878, vermeldt al een volgnummer 40: IISG, Archief J.S. Snijders, map lidmaatschapskaarten. Dat tussentijds het ledental soms daalde, valt op te maken uit de lidmaatschapskaart van W.H. Vliegen. Die kreeg nog op 9 september 1883 een diploma met het volgnummer 119: Jos Perry, *De voorman. Een biografie van Willem Hubert Vliegen 1862-1947*. Amsterdam 1994, pag. 41, 445.
 - 45 Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 40, 42; P. van Horssen en D. Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam 1878-1898. Een sociaal profiel van de SDB- en SDAP-aanhang', *rvsg*, jrg. 16 nr. 4, november 1990, pag. 387-406, aldaar pag. 401-404, tabel 3.
 - 46 Lebeau roerde zich voor het eerst in *De Werkman*, 13 november 1875, pag. 4. Zijn grieven boden kopij tot in februari 1876. Klaas Ris wijdde er een anoniem verschenen, niet bewaard gebleven brochure aan: 'Open brief aan de Leden en Belangstellenden in de Bouwmaatschappij tot verkrijging van Eigen Woningen, door een Lid der Maatschappij'; *De Werkman*, 15 januari 1876, pag. 4. (advertentie).
 - 47 Jansen van Galen, 'Eerste ontmoeting', (J. Sauer en B.J. Penning); Van Horssen en Rietveld, Ledenlijst *SDB* [ongepubliceerd], nrs. 285-287 (B.H.C. Sauer, geb. 1850, F.W.L. Sauer, geb. 1844, J.C. Sauer, geb. 1810); De oudste Sauer is misschien dezelfde als de meubelmaker die in april 1852 vanuit Amsterdam naar Londen kwam en er lid werd van de Neue Arbeiterverein: 'Berichte über Sitzungen des Neuen Arbeitervereins in London, 18. Januar bis 8. August 1852', in: *Bund der Kommunisten*, III, pag. 133-143, aldaar pag. 139.
 - 48 Heldt, *ANVV*, pag. 23; Alleen al in Amsterdam waren 25 werkliedenverenigingen bij het Verbond aangesloten.
 - 49 Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 19; Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 38.
 - 50 'Statuten der Sociaal-Demokratische Vereeniging te Amsterdam', in: *Programma der Sociaal-Demokratische Partij in Nederland*. Z.p. z.j. [vastgesteld in 1878], pag. 1-8, aldaar pag. 2 (art. 4).
 - 51 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 16.
 - 52 Domela Nieuwenhuis, *Van Christen tot anarchist*, pag. 41.
 - 53 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 27-28.
 - 54 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 30.
 - 55 Nieuwenhuis, *Voortrekker*, pag. 28-29.
 - 56 Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 22. Joan Nieuwenhuis, 'Een herinnering', in: *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen. 1856-1906*. Amsterdam (L.J. Vermeer) 1906, pag. 158-161, aldaar pag. 160.
 - 57 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 39 (Nes); [Idem], 'H. Gerhard', *De Vrije Socialist*, 5 juli 1911 (armelijke woning); *GAA*, BR, 318/134 (ook voor beroepen van de burens in de Nes).
 - 58 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 41, noot; IISG, Arch. Gerhard, map 9. H. Gerhard, brief aan C.W.A. baron van Haersolte te Zwolle [afschrift], Amsterdam 1 april 1880 (huishuur betaald door F.D.N.).

- 59 Een overzicht van de 22 artikelen, waarin ook de Duitse Socialistenwet veel aandacht kreeg, bieden: Nabrink, *Bibliografie*, 1, pag. 14-15 en Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 248-251; Dat deze reeks al direct een openlijk pleidooi voor de sociaal-democratie zou vormen, wordt terecht genuanceerd in: Bertus Mulder, 'Domela Nieuwenhuis en het Kathedersocialisme', in: J. Frieswijk, J.J. Kalma, Y. Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*. Drachten / Leeuwarden 1988, pag. 80-91, aldaar pag. 84-85.
- 60 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 102; Jansen v. Galen, 'Eerste ontmoeting'.
- 61 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 43; Cf. Bert Altena, 'Algemene inleiding', in: Idem, 'En al beschouwen alle broeders mij als den verloren broeder'. *De familiecorrespondentie van en over Ferdinand Domela Nieuwenhuis. 1846-1932*. Z.p. [Amsterdam] z.j. [1999], pag. 9-51, aldaar pag. 48.
- 62 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 46; Ansingh schreef een (waarschijnlijk eerste) brief op 18-25 augustus 1878, in antwoord op een schrijven van Domela Nieuwenhuis. Advies over programmatische punten vroeg hij echter niet: brief gepubliceerd in: *Jaarboek socialisme en arbeidersbeweging*, 1976, pag. 200-208; Cf. J.M. Welcker, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*. Amsterdam 1978, pag. 601, noot 19.
- 63 Altena, 'Al beschouwen alle broeders', pag. 269-276 (corr. december 1879-januari 1880).
- 64 IISG, Archief SDB, Port.-1, map 4. Verslag over het jaar 1885; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 23; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 238-239; Idem, pag. 248, geeft echter als verschijningsdatum van de eerste 'Sociale Brief' 8 juli 1878; Nabrink, *Bibliografie*, 1, 14 en Albert de Jong, *Domela Nieuwenhuis*. Den Haag 1966, pag. 10, geven 6 juli 1878; Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 42, houdt het zelf op 13 juli; Cf. Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 10 en pag. 70, noot 14.
- 65 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 34.
- 66 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 82; Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 47, 65-66.
- 67 Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 11-14; Idem, 'De Sociaal Democratische Bond (11)', *TVSG*, nr. 7, februari 1977, pag. 3-54, aldaar pag. 3-4.
- 68 Van Horssen en Rietveld, 'SDB (11)', pag. 4-6.
- 69 'Statuten SDB', pag. 7; Cf. Van Horssen en Rietveld, 'SDB (11)', pag. 7-8.
- 70 Jacques Giele, 'Toelichtingen', in: *Een kwaad leven. De arbeidsenquête van 1887*. Deel III. Nijmegen z.j. [1981], pag. 287-326, aldaar pag. 323-326; Cf. *Enquête*, pag. 72-82, 82-84, 84-88 (verhoren Ansingh, Ris, Schröder op 7 januari 1887); Idem, pag. 225-228 (J. Heuperman, 13 januari 1887).
- 71 IISG, Arch. SDB, Port. 1, map 10. Notulen congres te Hengelo, 26 en 27 dec. 1886. [f. 3]; Homme Wedman (red.), Christiaan Cornelissen, *Strijd, lief en leed in de oude socialistische beweging en de vakorganisatie. Persoonlijke herinneringen*. [Proefdruk] Groningen 1991 (Manuscript, oorspr. 1936), pag. 114: 'Verschillende afdelingen - Amsterdam in de eerste plaats - bleven jaar aan jaar in gebreke, haar achterstallige contributie te betalen.'
- 72 GAA, PA, Corr. M 1882, nr. 57. Aanplakbiljet.
- 73 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 29-30; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 301-302.
- 74 Uitvoerig geciteerd in: Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 29-30; Cf. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 54; Nabrink, *Bibliografie*, 1, pag. 52.
- 75 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 30; Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 53-54; Nabrink, *Bibliografie*, 1, 57; Idem, 11, 629.

11 OPHEF

- 1 Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 58.
- 2 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 37.
- 3 *De Werkman*, 31 oktober 1874, pag. 2.
- 4 P.J. Penning, 'Voorheen en thans', *De Vrije Socialist*, 2 april 1904; Rede bij de herdenking van het verschijnen van *Recht voor Allen*, 25 jaar eerder.
- 5 Knotter, *Economische transformatie*, pag. 66-67; Michiel Wagenaar, *Amsterdam 1876-1914. Economisch herstel*,

- ruimtelijke expansie en de veranderende ordening van het stedelijk grondgebruik. Diss. UvA 1990, pag. 314, 318.
- 6 Geciteerd in: Knotter, *Economische transformatie*, pag. 49.
 - 7 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 11.
 - 8 Bestuurders in de eerste jaren ontleend aan: Van Horssen en Rietveld, 'sdb', pag. 59-62 (Bijlage 4, nrs. 6, 54, 143, 165).
 - 9 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 11-12, 107-108; Tussen april 1879 en oktober 1885 woonde Jan Fortuyn bij zijn ouders in de Jacob van Campenstraat 20, waarschijnlijk een huurwoning van de Bouwmaatschappij: GAA, BR, 62/288; In oktober 1868 maakte Jan Fortuyn sr. met Klaas Ris, Brons Boldingh en Vislaake deel uit van het voorlopig bestuur van de Bouwmij., zijn naam stond als tweede op de *Naamlijst*: GAA, PA, Corr. M 1868, nr. 394. Comm. 2e sectie aan hc., 24 oktober 1868.
 - 10 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 12; BWSA, IV, pag. 49-53, aldaar pag. 50.
 - 11 *De Werkman*, 27 augustus 1870, pag. 4; Idem, 10 mei 1873, pag. 4.
 - 12 Vriend Joan Nieuwenhuis typeerde hem terecht als 'de meer ontwikkelde voortleving' van Ris: Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 54.
 - 13 Gerhard zou gezegd hebben dat 'de arbeiders, de leiders [krijgen] die zij behoeven'. Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 50; Cf. Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 108: 'zelden ook heeft zóó de rechte man op de rechte plaats gezeten'.
 - 14 Welcker, *Heren en arbeiders*, pag. 111, 180, 188, 190-191, 198, 203; De kwaliteit van koffie en bier lieten echter veel te wensen over, was respectievelijk waterig en zuur.
 - 15 *De Werkman*, 19 februari 1876, pag. 4 (Advertentie waarin Bos de geboorte van een zoon bekendmaakte, maar vervolgde met: 'Onze vreugde daarover werd echter heden in rouw veranderd door het afsterven van ons jongste dochtertje, in den aanvallige leeftijd van nauw 3 1/2 jaren').
 - 16 Over pogingen tot geboortebeperving door Bos: H. Q. Röling, 'De tragedie van het geslachtsleven'. *Johannes Rutgers (1850-1924) en de Nieuw-Malthusiaansche Bond*. Amsterdam 1987, pag. 52; Philip van Praag, 'Het politieke debat over armoede en geboortenbeperving in het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (1879-1882)', in: Mies Campfens e.a. (red.), *Op een beteren weg*. Amsterdam 1985, pag. 60-74, aldaar pag. 66. Geboortedata kinderen Bos: GAA, BR, 584/97.
 - 17 [F. Domela Nieuwenhuis], 'Karel Anthonie Bos', *De Vrije Socialist*, 4 november 1899, pag. 1; 'Begravenis K.A. Bos', *Recht voor Allen*, 9 november 1899, pag. 2-3 (Lijkrede J.G. Götzte).
 - 18 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 72, 83; Idem, *Mijn herinneringen als typograaf*. Amsterdam 1936, pag. 35-37; Jos Perry, 'Socialisme in Maastricht 1884-1894', *TVSG*, nr. 1, mei 1975, pag. 72-146, aldaar pag. 83 (foto omslag *Sociaal-Demokratische liederen en gedichten*. Derde bundel. Gent (BSAP-afd. Gent) 1882. Voorzien van Vliegeng aantekening: 'Gekocht op de vergadering waar ik mij aanmeldde als lid van den Soc. Dem. Bond. Sep. 1883 in Amsterdam').
 - 19 H. J. G. Janzen [sic] van Galen, 'Een nabetrachting aan mijn helaas te vroeg ontslapen vriend en vakgenoot Jan Nicolaas van Zomeren', *De Metselaar*, 1 december 1902, pag. 1-2, aldaar pag. 2; Ten onrechte wordt Van Zomeren, die zelfs nog misdienaar was geweest, een orthodox hervormde achtergrond aangewreven in: BWSA, VII, pag. 268-271, aldaar pag. 268; Cf. Marten Buschman, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*. Den Haag 1993, pag. 111. Over de 'Presseglaubigkeit' onder socialisten: Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde*, passim.
 - 20 GAA, BR, 584/97 (Bos); H. E. van Gelder, 'Chris Lebeau 1878-1945', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 16. Bussum 1965, pag. 159-198, aldaar pag. 160; Volgens een andere lezing dreef de tafel door de kamer: Mechteld de Bois, *Chris Lebeau 1878-1945*. Assen / Haarlem 1987, pag. 36.
 - 21 Geciteerd in: De Bois, *Lebeau*, pag. 37.
 - 22 Jef Last, 'Bij de dood van een socialist. In memoriam Jan Bos', *De Vlam*, 23 januari 1948, pag. 2.
 - 23 Geciteerd in: De Bois, *Lebeau*, pag. 37.
 - 24 Charité, *sdb*, pag. 71.
 - 25 GAA, PA, Corr. M 1884, nr. 168. Burgemeester, antwoord op adres van Klaas Ris en A. J. Varossieau namens sdv, 7 april 1884 (betreft afschrift aan politie).
 - 26 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 84.
 - 27 Charité, *sdb*, pag. 68, 70, 134.

- 28 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 673; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 84; Idem, 11, pag. 172 (beiden: lafheid Bos en Tieman); *Recht voor Allen*, 18 augustus 1892, pag. 4 (overlijden zoontje Tieman); Idem, 23 augustus 1892, pag. 4 (opening volksboekhandel).
- 29 GAA, PA, Corr. M 1896, nr. 168, Rapport over Tieman n.a.v. verzoek om ondersteuning aan Burgemeester, 7 februari 1896 (verzoek afgewezen); IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 24 november, 9, 16 en 30 december 1892, 19 mei 1893 (royement Tieman); *Recht voor Allen*, 24 september 1892, pag. 4 (adv. naaiwerk).
- 30 Charité, SDB, pag. 200, noot 6. (f. 10,-); Overigens wisten sommige partijgenoten te vertellen dat Eckhardt ten tijde van zijn lidmaatschap van de Internationale als informant van de Haagse politie zou hebben opgetreden. Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 37, 71 noot 78 (politieespion volgens Henri van Kol in brief aan F.D.N., 9 september 1881); In Amsterdam lijkt Eckhardt in ieder geval nooit als informant te hebben opgetreden.
- 31 Cijfers ontleend aan: Van Horssen en Rietveld, 'SDB (11)', pag. 37-38; Over de socialistische pers als schandpaal voor zedelijk verwilderde vorsten en andere 'kapitaalploerten': Petrade Vries, *Kuisheid voor mannen, vrijheid voor vrouwen. De reglementering en bestrijding van prostitutie in Nederland, 1850-1911*. Hilversum 1997, pag. 150-151; Cf. Alex Hall, *Scandal, Sensation and Social Democracy. The SPD Press and Wilhelmine Germany 1890-1914*. Cambridge etc. 1977.
- 32 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 109; Vliegen baseerde zich op een notitie die Fortuyn onder de titel 'Palingoproer 1886' omstreeks 1901 schreef, aanwezig in: IISG, Archief W.H. Vliegen, port. 11.
- 33 GAA, PA, Corr. M 1885, nr. 625. Bericht Comm. 1e sectie, 4 december 1885.
- 34 De proclamatie is volledig afgedrukt in: P. de Rooy, *Een revolutie die voorbij ging. Domela Nieuwenhuis en het Palingoproer*. Bussum 1871, pag. 27-28.
- 35 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 1]; De Rooy, *Revolutie*, pag. 27; Het laatste geval mag klassiek heten: tijdens het Aansprekersoproer van 1696 was hetzelfde gebeurd, en het latere provotariaat en de kraakbeweging zouden het nog meermalen overdoen. 'Joris Craffurd over het Aansprekersoproer te Amsterdam in 1696', in: Dekker, *Oproeren in Holland*, pag. 37-107, aldaar pag. 48.
- 36 De Rooy, *Revolutie*, pag. 28-29, 37-39; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 116-118; Charité, SDB, pag. 61-73.
- 37 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 3].
- 38 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 3-4].
- 39 Beide proclamaties geciteerd naar: Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 119.
- 40 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 5].
- 41 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 5]. Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 120.
- 42 Over de augustusdagen: Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 119-120; Charité, SDB, pag. 66-68; De Rooy, *Revolutie*, pag. 29-32.
- 43 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 7]; Charité, SDB, pag. 68.
- 44 *De Hydra*, 15 maart 1848, pag. 1 (De Vries); Meijer, *Beknopte levensschets*, pag. 15 (Salvador).
- 45 GAA, PA, Corr. M 1885, nr. 367. 10 juli 1885 (verzoek om vergunning voor optocht door vaks, sdv, Arbeiterbildungs Verein en 21 vakverenigingen); Idem, 11 september 1885, (toestemming voor optocht op zat. 19 september tot 19.00 uur, met banieren en muziek, maar zonder zang); Idem, nr. 499. 16 september 1885 (toestemming voor vrij. 18 september tot 20.15 uur); Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 124-126; De volgende dag demonstreerde het ANWV in Den Haag met een inderhaast ontworpen vaandel met een witte en blauwe baan, bedoeld om samen met de socialistische vlaggen de nationale driekleur compleet te maken. Heldt, *ANWV*, pag. 63.
- 46 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 132.
- 47 Inclusief cursivering geciteerd naar: Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 142; Cf. Heldt, *ANWV*, pag. 64, waar dezelfde passage in iets andere woorden ('als heden geschiedt') vet zijn gedrukt. Een afdruk van de motie als bulletin, gedrukt in Amsterdam, vertoonde dezelfde opmaak ('als heden geschiedt'): Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*. Amsterdam 1976, pag. 146, afb. 184.
- 48 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 144-154 ('Wat nu?'), pag. 155, 166; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 365, noot (oor-

- deel P.C.F. Frowein); Rüter, *Spoorwegstakingen*, pag. 31-32; De Rooy, *Revolutie*, pag. 36-37.
- 49 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 144.
- 50 De Rooy, *Revolutie*, pag. 41.
- 51 Charité, *SDB*, pag. 34; Cf. De Rooy, *Revolutie*, pag. 41; Habedanks café stond in 1885 aan de Marnixstraat. In 1871, toen hij nog in de Spuistraat bij de Molsteeg tapte, had de zangvereniging van Internationalen er geoefend. *De Werkman*, 25 november 1871, pag. 4.
- 52 A.J.C. Rüter, 'Hoofdtrekken der Nederlandsche arbeidersbeweging in de jaren 1876 tot 1886 [II]', *International Review for Social History*. Vol. IV. Leiden 1939, pag. 171-227, aldaar pag. 218; [J. H. Geel], 'Mijn ervaringen', *De Opstand*, 5 oktober 1894, pag. 2-3 (waarschuwing door burgemeester).
- 53 GAA, PA, Corr. M 1885, nr. 595. J.D. Stork, comm. 2e sectie, mededeling aan hc, 19 november 1885.
- 54 R.A. Oosterhout, *De socialisten-slachting op het Waterlooplein*. Amsterdam [februari] 1887. 7; Vliegen schreef dat Stork 'iemand met een blik buiten zich zelve kon brengen', *Dageraad*, 1, pag. 178.
- 55 *De Werkman*, 2 oktober 1869, pag. 4 (geboorteadvertentie); Idem, 5 februari 1870, pag. 4 (oproep inzameling door weduwe met vier kinderen door o.a. Ansingh en Maagdenberg); Idem, 26 februari 1870, pag. 4 (opbrengst bij Zincken).
- 56 GAA, PA, Corr. M 1885, nr. 595. Stork, mededeling aan hc, 19 november 1885 (weergave 'interview' met de weduwe, geeft correcte datum van 24 november als vergaderavond); Idem, nr. 601, Stork, mededeling aan hc, 25 november 1885 (plattegrond Zincken bijgevoegd); Idem, Doss. Palingoproer 1886, Map Nota's, Aanteekeningen, [f. 8] (geeft als datum 23 november); De Rooy, *Revolutie*, pag. 42-44 (geeft als datum 23 nov.); Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 156-157 (geeft als datum 15 december); Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 351-352 (geeft als datum 24 november); Charité, *SDB*, pag. 89-91 (volgt kritiekloos de lezing van het proces-verbaal).
- 57 GAA, PA, Doss. Palingoproer, map Nota's. Lijst van vergaderingen (80 agenten); Idem, Aanteekeningen, [f. 2] (verzoek Fortuyn).
- 58 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 157; De Rooy, *Revolutie*, pag. 43.
- 59 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 157 (citaat *Recht voor Allen*); Charité, *SDB*, pag. 37, 91 (Bos en Fortuyn); GAA, PA, Corr. M 1890, nr. 36. J.D. Stork, comm. 2e sectie, 'Verslag omtrent eene gehouden openbare vergadering der sociaal democraten in het Volkspark', 20 december 1885 (militairen in Volkspark); De Plaatselijke Commandant verzocht op 14 januari 1886 de politie voortaan alle namen van aanwezige militairen te noteren; Idem, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's, Aanteekeningen, [f. 9].
- 60 iisg, Arch. Vliegen, port. II. Fortuyn, Notitie 'Palingoproer 1886'.
- 61 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's, Aanteekeningen, [f. 11]; Rüter, 'Hoofdtrekken', [II], pag. 224 (uitdelingen maart 1886); Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 249-251; *Amsterdamsch Jaarboekje voor geschiedenis en letteren*. Amsterdam (S.L. van Looy) 1888. 'Overzicht gebeurtenissen', januari 1887 (uitdelingen januari 1887).
- 62 De Rooy, *Revolutie*, pag. 18; Charité, *SDB*, pag. 48-50.
- 63 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 30.
- 64 'Jan Fortuyn tachtig jaar' [interview], *Het Volk*, 2 september 1935.
- 65 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 145; Harry Hendriks, 'De geschiedenis van de Roode Duivel', in: *Engelbewaarder Winterboek*. Amsterdam 1979, pag. 169-192, aldaar pag. 170, 185-187.
- 66 'Jan Fortuyn tachtig jaar' [interview], *Het Volk*, 2 september 1935.
- 67 Geciteerd naar Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 354; Cf. Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 63.
- 68 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 94; BWSA, 11, pag. 100-102, aldaar pag. 101.
- 69 Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 63-65.
- 70 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 355, noot.
- 71 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 1].
- 72 Rooy, *Revolutie*, pag. 44 (bron: *De Standaard*, 5 juli 1885).
- 73 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 3].
- 74 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 4-5].
- 75 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 3, 4, 6].
- 76 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 8].

- 77 Charité, *SDB*, pag. 67, 70 (citaat), pag. 179, noot.
- 78 GAA, BR, 510/146 (Luttik in Penseelengang); Charité, *SDB*, pag. 70; W.H. van der Linden, *Domela Nieuwenhuis in 219 politieke prenten*. Amsterdam 1990, pag. 9; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 123 (Luttik een 'bekend socialist'); De Penseelengang lag aan de Prinsengracht, in buurt 55 tegenover het begin van de Westerstraat
- 79 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aantekeningen, [f. 12]; Idem, BR, 517/31 (Vliegende-steeg); Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 15; Cf. De Rooy, *Revolutie*, pag. 52 (noemt alleen P. Voormey als peper-strooiend colporteur); De Vliegende-steeg ligt in het verlengde van de Roskam-steeg tussen Spuistraat en Singel.
- 80 J.H. Schaper, *Een halve eeuw van strijd. Herinneringen*. Deel 1. Groningen, etc. 1933, pag. 85.
- 81 GAA, BR, 521/230 (1896); Idem, Woningboeken, P 9/246 - U 4/221 (1907-1917); Na zijn vrijlating leidde Meegens een zwervend bestaan langs vele adressen binnen en buiten Amsterdam. Vanaf 1907 woonde hij in verschillende Amsterdamse logementen en in 1917 verliet hij, 63 jaar oud en kermisreiziger van beroep, definitief de stad.
- 82 R.A. Oosterhout, *Het Palingoproer(?)*. Amsterdam (Jansen & Co.) z.j. [1886], pag. 11 (Kramer gewond op 4 juli 1886); Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 392.
- 83 GAA, BR, 135/191 en 135/187; Moeder Kramer was toen getrouwd met de turfdrager C.H. Veerman. Diens gelijknamige zoon uit een eerder huwelijk woonde ook nog thuis, maar vertrok in april 1888 voor ruim anderhalf jaar naar de gevangenis.
- 84 *De Oproerkraai*. Onafhankelijk weekblad voor de Verdrukten, 10 november [1892], pag. 3. Aanwezig in: coll. PM.
- 85 'Jan Fortuyn tachtig jaar' [interview], *Het Volk*, 2 september 1935.
- 86 Charité, *SDB*, pag. 104-130; Eind augustus 1887 kwam F.D.N. alweer vervroegd vrij.
- 87 [J.H. Geel], 'Mijn ervaringen', *De Opstand*, 5 oktober 1894, pag. 2-3, aldaar pag. 2 (geeft ten onrechte de Reestraat als plaats van handeling); Cf. GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aantekeningen, [f. 11].
- 88 Citaten ontleend aan: [Geel], 'Mijn ervaringen', pag. 2; Cf. Dennis Bos, 'Johan Herman Geel. Schutter uit fatsoen', *Onvoltooid Verleden*, nr. 3, juni 1998, pag. 46-52.
- 89 [Geel], 'Mijn ervaringen', pag. 2.
- 90 A.S. de Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930; Cf. Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 178; Idem, *Oorsprong*, pag. 175; Scheffer, *Ome Jan*, pag. 106.
- 91 [Geel], 'Mijn ervaringen', pag. 3.
- 92 Wel kwam de campagne pas op gang nadat F.D.N. in augustus 1887 vervroegd was vrijgelaten: Bos, 'Johan Herman Geel', pag. 48-49.
- 93 'Jan Fortuyn tachtig jaar' [interview], *Het Volk*, 2 september 1935.
- 94 Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 11 (Kramer); [Geel], 'Mijn ervaringen', pag. 3 (Rot).
- 95 [Geel], 'Mijn ervaringen', pag. 3.
- 96 UBA, Coll. Handschriften. Dagboek N.G. Pierson, aantekeningen 29 Augustus en 30 September 1885.
- 97 De Rooy, *Revolutie*, pag. 57-59; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 190, 201-202; Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 2-4.
- 98 Geciteerd in: Diederik van Amstel, 'Het Palingoproer', *De Nieuwe Gids*, jrg. 2, dl. 1, 1886-1887, pag. 1-25, aldaar pag. 6.
- 99 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map 25 juli 1886. Telegram, nr. 103, ontv. 16.33 uur; Cf. De Rooy, *Revolutie*, pag. 64 (dateert deze tekst ten onrechte als verzonden op de tweede dag van het oproer en laat de 'Marseillaise' zingen).
- 100 De Rooy, *Revolutie*, pag. 59; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 190.
- 101 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4. 'Het volksoproer te Amsterdam in juli 1886' [cahier met ingeplakte krantenknipsels, afkomstig van C.W. Wagenaar], pag. 1-3; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 190.
- 102 GAA, Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 1, 3; De Rooy, *Revolutie*, pag. 61-62; Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 5 en Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 190 (geven ten onrechte Insp. Boas als slachtoffer van de poging tot verdrinking).

- 103 De Rooy, *Revolutie*, pag. 63-64.
- 104 De Rooy, *Revolutie*, pag. 62, 64.
- 105 GAA, Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 7 (bericht uit *Handelsblad*).
- 106 De Rooy, *Revolutie*, pag. 64-65; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 191-192; Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 6-12
- 107 UBA, Coll. Handschriften. Dagboek N.G. Pierson, 1 augustus 1886.
- 108 De Rooy, *Revolutie*, pag. 70-71, 99; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 194, 197-199.
- 109 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Hoofdcmm. H.G. van Doesburgh, Rapport over gebeurtenissen 25 juli 1886 [Afschrift].
- 110 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map 25 juli 1886. Telegram, nr. 148, ontv. 17.50 uur.
- 111 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Hoofdcmm. H.G. van Doesburgh, Rapport over gebeurtenissen 25 juli 1886 [Afschrift]; GAA, Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 3.
- 112 IISG, Archief H. H. Wollring. Autobiografische aantekeningen; De jonge Wollring was een zoon van de typograaf die de Internationale in Amsterdam had helpen oprichten. Vader Wollring verbleef in 1886 echter al sinds jaren in België, terwijl moeder C.A. Wollring-Vislaake werd verpleegd in Meerenberg. Zoon H. H. Wollring groeide op bij zijn vroom katholieke grootmoeder. Scheffer, *Volksdagblad*, Noten, pag. 17-18; Cf. BWSA, IV, pag. 226-227, aldaar pag. 226, waar ten onrechte Wollrings vroegste belangstelling voor het socialisme als een gevolg van het Palingoproer wordt voorgesteld.
- 113 A.S. de Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930.
- 114 A.S. de Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930; Cf. Idem, 10 en 31 mei 1930.
- 115 Scheffer, *Ome Jan*, pag. 109-112 (citaat: 111); Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 343-344 (Hartorf en oprichting Hoop der Toekomst in 1885).
- 116 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4. 'Staat van personen die gekwetst zijn op den 26e Julij 1886' [microfiche]. Het originele document is zoekgeraakt, maar een microfiche bleef bewaard. De bladen met het handschrift zijn echter in willekeurige volgorde gefotografeerd, waardoor het verband tussen de bladen met aantekeningen en die met namen en adressen verloren ging. Een blad met namen ontbreekt geheel. Vergelijking met andere bronnen (m.n. de lijst van gesneuvelden in: Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 13-14), maakte een reconstructie van de oorspronkelijke lijst mogelijk.
- 117 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'.
- 118 Theo Thijssen, *In de ochtend van het leven. Jeugdherinneringen*, in: Idem, *Verzameld werk*. Deel IV. Amsterdam 1999 [oorspr. 1941], pag. 7-285, aldaar pag. 126.
- 119 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'; Thijssen, *Ochtend*, pag. 69, 126-128; Peter-Paul de Baar, Rob Grootendorst en Jan Roedoe, *Het Amsterdam van Theo Thijssen*. Amsterdam 1995 (3e dr.), pag. 31.
- 120 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'.
- 121 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen' (hevig voorstander); Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 6-8.
- 122 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen' (Penning en Beuning); Idem, 'Volksoproer', pag. 38 en Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 204 (V.d. Broek).
- 123 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'; Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 11.
- 124 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'; Cf. Giele, 'Willem Ansing', pag. 193; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 6 en Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 9 (Heuperman medeoprichter en eerste secretaris sdv); Van Horssen en Rietveld, 'sdb', pag. 59-62 (Bijlage 4), aldaar pag. 60 (afd. best. en CR); *Enquête*, pag. 225-228 (verhoor J. Heuperman, donderdag 13 januari 1887); G. van der Houven, *Een halve eeuw. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkerbond 1886-1936*. Z.p. [Amsterdam] 1936, pag. 13, 26, 38 (Heuperman secretaris vakver.); Cf. IISG, Arch. Gerhard, map 2. 'Souvenir 20 januari 1858-1883.' [feliciteatiealbum] (bevat felicitatie en portret Heuperman).
- 125 Vliegen, *Oorsprong*, pag. 169. Volgens tijdgenoten was Heuperman een zeer vakbekwaam kachelsmid, die later voor de beweging verloren ging en naar Den Haag verhuisde. Zijn laatste dagen sleet hij in een tehuis voor ouden van dagen in Voorburg. Van Houven, *Halve eeuw*, pag. 38.
- 126 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'; Cf. Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 14.

- 127 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 13.
- 128 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 202; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 392, De Rooy, *Revolutie*, pag. 66-67; Dat Langelaan inderdaad als socialist toesloeg, lijkt aannemelijk gezien zijn presentie, acht jaren later, in de vergaderingen: *Recht voor Allen*, 31 mei 1894, pag. 3.
- 129 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 204; GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 12 (Baars en Lodewijks 'bekende socialisten') en Idem, pag. 38 (Van den Broek met vlag).
- 130 Van Horssen en Rietveld, Ledenlijst SDB [ongepubl.], nr. 78; GAA, PA, Register van Nederlandse anarchisten [omstr. 1894], f. 5 (schoenmaker F.C. Domma [sic], geb. 1855); Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 202-203 (koopman F.C. Domna, 31 jaar in 1886).
- 131 A.S. de Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930; Scheffer, *Ome Jan*, pag. 110-112.
- 132 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 202.
- 133 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 204; Idem, *Oorsprong*, pag. 178; De Rooy, *Revolutie*, pag. 72.
- 134 GAA, PA, Register van Nederlandse anarchisten [omstr. 1894], f. 15; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 391; Dat Henriëtte Mater niet voor de rechter kwam, lijkt een uitvloeisel van de traditionele 'straffeloosheid' van oproerige vrouwen; Cf. Dekker, *Holland in beroering*, pag. 57-58; Van de tweehonderd arrestanten zouden er 23 terechtstaan, onder wie maar drie van de talloze vrouwen die agenten hadden beledigd en stenen aangedragen: De Rooy, *Revolutie*, pag. 72; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 202-203.
- 135 Van Amstel, 'Palingoproer', pag. 13 (inclusief citaten uit *Handelsblad*); Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 15 (noemt *Handelsblad*, *De Tijd* en *Uilenspiegel*. *Humoristisch-satiriek weekblad*).
- 136 Dekker, *Holland in beroering*, pag. 51-94.
- 137 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'; Formeel hadden de nabestaanden gelijk, toen zij tegenover verslaggever Oosterhout verklaarden dat Van Dijk geen rode vlag had rondgedragen: Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 7-8.
- 138 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 6.
- 139 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map 25 juli. Telegram nr. 180, ontv. 22.32 uur.
- 140 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 7.
- 141 Henri Polak, *Amsterdam die groote stad... Een bijdrage tot de kennis van het Amsterdamsche volksleven in de XIXe en XXe eeuw*. Amsterdam z.j. (2e dr., oorspr. 1936), pag. 247-248; Polak noemt ten onrechte Chris i.p.v. Ko Mens.
- 142 Oosterhout, *Palingoproer(?)*, pag. 5.
- 143 Geciteerd in: J.A. Kluyt en Ko van der Laan, *In de Amsterdamsche Jordaan. Een romantisch brok stadshistorie*. Laren 1947, pag. 126-127; *Amsterdamsch Jaarboekje voor geschiedenis en letteren*. Amsterdam (S.L. van Looy) 1889. 'Overzicht gebeurtenissen', december 1887 (begrafenis J. Mens).
- 144 In de directe omgeving van de Jordaan (Marnixstraat, Brouwersgracht, Haarlemmerstraat, Kinker- en Van Lennepstraat, Nassaustraten): negen slachtoffers. Overige stad (tot aan de Pijp en Dapperbuurt): vijftien doden en zwaargewonden. GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'.
- 145 Geciteerd in: Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 196.
- 146 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4.4., 'Staat van personen'.

12 VERTIER

- 1 De periode vanaf augustus 1886 overziend, constateerde men op het hoofdbureau opgelucht: 'De sterkte van het met het Policietoezicht belaste personeel is van toen af gaande weg verminderd.' GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 14].
- 2 Van Horssen en Rietveld, 'SDB', pag. 58, bijlage 3; In 1886 zou de afdeling nog duizend leden hebben geteld. Vanaf 1890 begon het ledental echter weer te groeien tot circa zeshonderd in 1892 en 1893. Een dergelijke opleving na grootschalige leegloop had de Internationale in Amsterdam niet gekend.
- 3 Over het 'oprekken' van het stadshart: W.F. Heinemeyer, 'De Amsterdamse binnenstad als centrum

- van attractie', in: Idem, M. H. M. van Hulst en H. D. de Vries Reilingh, *Het centrum van Amsterdam. Een sociografische studie*. Amsterdam 1968, pag. 9-68, aldaar pag. 44.
- 4 Knotter, *Economische transformatie*, pag. 294, tabel 57.
 - 5 Geciteerd in: Knotter, *Economische transformatie*, pag. 103; Cf. Idem, pag. 93-118.
 - 6 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', pag. 393-395, 405-406; Knotter, 'Defensieve standsreflex', pag. 83, 87-93.
 - 7 *Rapport van een onderzoek naar de sociale structuur van de Oostelijke Eilanden en Funen*. Ingesteld door het Sociaal Pedagogisch Instituut van de Gemeentelijke Universiteit en het Economisch-Sociologisch Instituut van de Vrije Universiteit. In opdracht van de Commissie Jeugdzorg van de Amsterdamse Jeugd Raad. Deel I-III. Z.p. [Amsterdam] z.j. [1956]. Deel III. Tabel 2A; Cf. Haag, 'Kerend tij', pag. 45-46.
 - 8 *Amsterdamsch Jaarboekje voor geschiedenis en letteren*. Amsterdam (S. L. van Looy) 1891. 'Overzicht gebeurtenissen', 4 oktober 1889 (vergadering Volkspark); *Rapport Oostelijke Eilanden*, Deel II, band 1, pag. 227-238; Haag, 'Kerend tij', pag. 43-53.
 - 9 GAA, BR, 584/97 (Bos, Kl. Witteburgerstr. 34); Van Gelder, 'Lebeau', pag. 160 (Lebeau, Kl. Wittenburgerstr. 79, vanaf 1884: Oostenburgermiddenstraat 77); GAA, BR, 574/202 (Belderok, Wittenburgersdwarsstraat 29).
 - 10 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 37.
 - 11 Scheffer, *Volksdagblad*, pag. 11, 15-16 (Boekhandel Rot, Cz. Peterstraat); Toen colporteur Bos in 1892 voor acht maanden achter de tralies verdween, werd geld voor zijn gezin onder andere ingezameld in de boekhandel van Rot: *Recht voor Allen*, 3 december 1892; de Zaankanter Rot woonde al sinds 1882 in de Cz. Peterstraat: GAA, BR, 369/126; De boekhandel werd voortgezet door partijgenoot C. Daniëls: *Recht voor Allen*, 6 augustus 1899, pag. 4.
 - 12 GAA, BR, 136/253 (Bos, Hazenstraat); De Bois, *Lebeau*, pag. 36-37; Van Gelder, 'Lebeau', 161, noot 2; Cf. Haag, 'Kerend tij', pag. 39-40.
 - 13 Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 54; Hetzelfde zaaltje zou kort daarop dienst gaan doen als vooruitgeschoven post van het Leger des Heils.
 - 14 GAA, BR, 'Overgenomen delen' 42/70 (weduwe Geel, Van Campenstraat 61); *Recht voor Allen*, 10 september 1892, pag. 4 (adv. Kruidenier W. J. Geel, Van Campenstraat 90 en juffrouw Geel, 'wassen en strijken van alle fijne en grove goederen', Da Costastraat 94, 2 hoog voor); *Ons Blad. Socialistisch orgaan voor de Israëlieten*. 1 december 1893, pag. 4 (Adv. brandstofhandel L. J. J. Geel & Co. Da Costastraat 94, boven, pakhuis: Helmersstraat); Lidmaatschap gebroeders Geel: Van Horssen en Rietveld, 'sdb', pag. 60 (nrs. 51-53).
 - 15 *De Strijd*, 10 juli 1892, pag. 1.
 - 16 Geel trok in bij zijn moeder in de Jacob van Campenstraat en nam zijn oude stiel van behanger en stoffeerder weer op, ondersteund door partijgenoten uit de Pijp, maar ook door Gerard van Hulzen, voorman van de middenstandsvereniging Algemeen Belang Buurt XY. Scheffer, *Ome Jan*, pag. 106; Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 90.
 - 17 GAA, Coll. Tijdschriften 1886, B(1886)4, 'Volksoproer', pag. 39 (huiszoeking bij Pieter van der Stadt, Wijttenbachstraat); GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 4] (colportage Barentszstraat).
 - 18 Michiel Wagenaar, *Stedebouw en burgerlijke vrijheid. De contrasterende carrières van zes Europese hoofdsteden*. Bussum 1998, pag. 149 (Noordelijke Jordaan: 27.369 in 1860; 47.409 in 1900); W. F. Heinemeijer e.a., *Amsterdam in kaarten. Verandering van de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede / Antwerpen 1987, pag. 168 (Jordaan: 77.000 in 1900).
 - 19 J. van Eck, *De Amsterdamsche Schans en de Buitensingel*. Amsterdam 1948, pag. 70-71.
 - 20 J. H. Geerke, 'Het Volkspark', *Eigen Haard*, 1887, pag. 64-70, aldaar pag. 65.
 - 21 A. R. Westerhout [= R. A. Oosterhout], *De beproevingen eener zuster*, in: Idem, *Lieven en lijden. Schetsen uit het Amsterdamsche volksleven*. Amsterdam (A. van Klaveren) z.j. [1887], pag. 87-203, aldaar pag. 89-90.
 - 22 GAA, PA, Corr. M 1890, nr. 36. Stork comm. 2e sectie (wnd. 5e), mededeling aan hc, 4 januari 1886. Deze Heijer was niet de minste: samen met Klaas Ris en Albert Hofman was hij in 1877 op audiëntie

- bij Willem III gegaan om te klagen over het 'Kermisschandaal'.
- 23 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Lijst 'Vergaderingen Volkspark'.
 - 24 Westerhout [=Oosterhout], *Beproevingen*, pag. 91. Daaronder was ook zwaar Beiersch bier begrepen: Idem, pag. 101.
 - 25 Westerhout [=Oosterhout], *Beproevingen*, pag. 90.
 - 26 GAA, PA, Corr. M 1885, nr. 368. Comm. 5e sectie Steenberg, mededeling aan hc, 13 juli 1885.
 - 27 GAA, PA, Corr. M 1890, nr. 36. J.M. Boas, Extract uit het nachtrapport, 16 juli 1888, 00.00 uur.
 - 28 *De Strijd*, 10 juli 1892, pag. 1; Citeert verslag in het *Algemeen Handelsblad* [c. 4 juli 1892] van de feestelijke intocht van J.H. Geel na zijn vrijlating.
 - 29 GAA, PA, Corr. M 1886, nr. 45. Proces-verbaal [afschrift], verhoor Jan Mater, 3 februari 1886 (toneelclub); Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen*, 22 (borduren); Van de Merwe, *Gij zijt kanalie*, pag. 81-102 (De Ruijter); H. J.G. Jansen van Galen, *Kinderen zangen bij de feestelijke opening van het gebouw Constantia te Amsterdam. 18 mei 1890*. z.p. [Amsterdam] z.j. [1890]; Metselaar Jansen van Galen woonde sinds 1878 permanent in de Karthuizersstraat bij de Lindenstraat: GAA, BR, 187/179 en 181; BR, Ringregister 1116/179.
 - 30 Lidtke, *Alternative Culture*, pag. 108.
 - 31 Westerhout [=Oosterhout], *Beproevingen*, pag. 92, 94.
 - 32 Westerhout [=Oosterhout], *Beproevingen*, pag. 95.
 - 33 Schaper, *Halve eeuw*, I, pag. 84-85.
 - 34 Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 376.
 - 35 BWSA, II, pag. 150-153; Geerke, 'Volkspark', pag. 70 (afdelingsvoorzitter).
 - 36 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Lijst 'Vergaderingen Volkspark', 6 september 1885-12 december 1886; Aanmerkingen bij 15 april, 13 juni en 12 december 1886.
 - 37 'Jan Fortuyn tachtig jaar' [interview], *Het Volk*, 2 september 1935.
 - 38 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 6] (Bos Driesz); Idem, Corr. M 1890, nr. 36. Comm. 2e sectie (wnd. 5e) Stork, mededeling aan hc, 23 december 1885 (Bruininge).
 - 39 IISG, Arch. Vliegen, Port. II. Fortuyn, notitie 'Palingoproer 1886'; Het Volkspark lag precies op de grens van twee arrondissementen, wat door Fortuyn handig werd uitgebuit in het rekken van de behandeling.
 - 40 GAA, PA, Corr. M 1890, nr. 36. Comm. 2e sectie (wnd. 5e) Stork, mededeling aan hc, 23 december 1885.
 - 41 GAA, BR, 163/137 en 135 (Familie Platte en Jacob de Boer, Haarlemmer Houttuinen 11); Cf. *Recht voor Allen*, 22 december 1892, pag. 4 (Rouwadvertentie Ijmke Platte-Postma, mede-ondertekend door schoonzonen J. de Boer en J.W. Gerhard).
 - 42 GAA, BR, 56/119 en 121 (Buitensingel 47, het adres van het 'Stenen Huis'); Idem, 426/173 en Ringregister 1235/173 (Rozengracht 152); IISG, Arch. Vliegen, Port. II. Fortuyn, notitie 'Palingoproer 1886' (loonkosten conciërge Volkspark).
 - 43 Later verhuisde Herman de Ruijter naar Den Haag en werd hij expeditiechef op de drukkerij van *Recht voor Allen*: Giele, 'Willem Ansing', pag. 191-192; Van de Merwe, *Gij zijt kanalie*, pag. 82.
 - 44 IISG, Studiezaalmap Fortuyn (knipsels over proces De Ruijter, gedateerd 25 november 1887 en tekstblad 'Welkomstlied'); Van de Merwe, *Gij zijt kanalie*, pag. 95-97; *De Werkman*, 29 april 1871, pag. 4 en 30 september 1871, pag. 4 (advertenties J. B. Sloop, Utrecht); De firma Sloop zou nog tot aan de Tweede Wereldoorlog het drukwerk van verschillende revolutionair-socialistische organisaties, w.o. het NAS, verzorgen.
 - 45 Cohen, *In opstand*, pag. 137.
 - 46 P.C. de Ruijter, *Wit en Rood, vrijheidszangen en gedichten voor het arbeidende volk*. Amsterdam (J.A. Fortuyn) 1888 (2e druk, oorspr. Idem, *Wit en rood. Volksliederen en gedichten*. Eerste bundel. Amsterdam (K.A. Bos) 1886); Cf. Van de Merwe, *Gij zijt kanalie*, pag. 94, 97; Bij het huwelijk van De Ruijter en Anna Stokvis in 1878 was Jan Fortuyns vader getuige geweest: Idem, pag. 83.
 - 47 GAA, BS, Huw., 1885 23/27 (Van Ommeren en Koopman getuige); Idem, PA, Corr. M 1886, nr. 294. Inp. C. Batelt, notities betreffende W.P. Koopman, 1 augustus 1886 (n.a.v. collectie Palingoproer); 'Jan Fortuyn tachtig jaar' [interview], *Het Volk*, 2 september 1935 (dienstbode bij F.D.N.).

- 48 BWSA, IV, 50; J. Meijer, *Het levensverhaal van een vergetene. Willem Anthony Paap 1856-1923. Zeventiger onder de Tachtigers*. Amsterdam 1959, pag. 125, 132, 140-141.
- 49 Frans Erens, *Vervlogen jaren*. Vervolledigd uitgegeven en van aantekeningen voorzien door Harry G.M. Prick. 's-Gravenhage 1982, pag. 222-223.
- 50 Thijssen, *In de ochtend*, pag. 233; Cf. GAA, BR, 37/296; De Baar e.a., *Amsterdam van Theo Thijssen*, pag. 37.
- 51 Jef Last, 'Bij de dood van een socialist. In memoriam Jan Bos', *De Vlam*, 23 januari 1948, pag. 2.
- 52 *De Oproerkraai*, 19 november [1892], pag. 4.
- 53 *Recht voor Allen*, 20 december 1892, pag. 4.
- 54 IISG, Arch. Motteler, nr. 518. Adresstrook Gatzemeijer bij bestelling, maart 1890; *Recht voor Allen*, 13 augustus 1892, pag. 4 (Advertentie kleermaker Schröder).
- 55 GAA, Coll. Hartkamp, persdocumentatie Klaas Ris (knipsel betreffende onthulling); P.J. Meertens, 'Ris (Klaas)', *Mededelingenblad van de Sociaal-Historische Studiekring*, nr. 5, november 1954, pag. 9-12, aldaar pag. 11.
- 56 Gertjan de Groot, "'Door slapte gedaan gekregen'. Losse arbeiders en hun gezinnen in Amsterdam tussen 1880 en 1920', *TVSG*, jrg. 14, nr. 2, mei 1988, pag. 160-187, aldaar pag. 184-185.
- 57 *Enquête* [1887], pag. 82-84, aldaar pag. 83.
- 58 Richard Calwer, *Das Kommunistische Manifest und die heutige Sozialdemokratie*. Braunschweig 1894, pag. 10; Cf. Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, pag. 487, noot 35.
- 59 Advertentie in *De Werkmansbode*, 1 juni 1878; Afgedrukt in: De Bois, *Lebeau*, pag. 36.
- 60 *De Werkmansbode*, 22 april 1882; Geciteerd in: Röling, *Tragedie*, pag. 52; Cf. Van Praag, 'Politieke debar', pag. 66; Catherina Sophia Bos werd op 18 november 1882 geboren: GAA, BR, 584/97.
- 61 Thijssen, *In de ochtend*, pag. 169-170.
- 62 Thijssen, *In de ochtend*, pag. 128.
- 63 Thijssen, *In de ochtend*, pag. 129.
- 64 GAA, BR, 482/241 en 270/158 (Tuinstraat 54 en Nwe Leliestraat 69; Ferdinand Fortuyn, geb. 1886 en Karel geb. 1890); Cf. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 82; Jan Meyers, *Domela, een hemel op aarde*. Amsterdam 1993, pag. 152 (Johanna's); Karel Fortuyn zou tijdens de Tweede Wereldoorlog de ondergedoken joodse CPN-er Maurice Ferarès 'jarenlang' van boeken voorzien en met 'trotskistische' opvattingen in aanraking brengen. Maurice Ferarès, *Violist in het verzet*. Amsterdam 1991, pag. 187.
- 65 Van de Merwe, *Gij zijt kanalie*, pag. 90.
- 66 GAA, BR, 56/119 en 121.
- 67 Scheffer, *Ome Jan*, pag. 87-91; Jan van Zutphen zou pas later dat jaar lid worden van de SDB, maar was als vriend van zoon Jan Gerhard op het feest uitgenodigd.
- 68 IISG, Arch. Gerhard, map 2. 'Souvenir 20 januari 1858-1883' [Feliciteitalbum].
- 69 IISG, Arch. SDB. Port. 1, map 2. Verslag over het jaar 1883. [f. 2, 7].
- 70 *Liederen en feestzangen ter ere van Hendrik Gerhard en Susanna Stehli, ter gelegenheid van hunne vijf-en-twintigjarige Echtvereniging*. 20 januari 1883. Amsterdam (J.W. Du Mée) 1883, pag. 1-2. Aanwezig in: IISG, Arch. Gerhard, map 1a.
- 71 'Gerhard-Legende', in: *Liederen en Feestzangen*, pag. 3-4; P.C. de Ruijter verdiende rond 1885 zijn brood onder andere met het schrijven van gelegenheidsliederen voor bruiloften en partijen: *Vliegen, Dageraad*, 1, pag. 382; Van de Merwe, *Gij zijt kanalie*, pag. 91.
- 72 *De Telegraaf*, 10 juli 1911; Knipsel in: IISG, Arch. Gerhard, map 16.
- 73 Jacq Engels, *Zestig jaar socialistische beweging*. Amsterdam 1979, pag. 145 (Anna Gerhard); Jasper Groos, A.H. Gerhard, *een meester. Een samenvatting van zijn ideeën*. Amsterdam 1994, pag. 13, 56, noot 7 (gedicht voor moeder Gerhard, 1914).
- 74 *Enquête* [1887], pag. 82-84, aldaar pag. 83.
- 75 GAA, BR, 87/226; Idem, 15/174 en 132/92.
- 76 GAA, PA, Doss. Palingoproer 1886, map Nota's. Aanteekeningen, [f. 1, 6 en 9] (Vrouw De Ligt resp. bijzit, voorzitter en spreekster); Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 344; *Vliegen, Dageraad*, 1, pag. 122-123 (toespraak [F.W.] Delight [sic]); Van Horssen en Rietveld, *Ledenlijst SDB* [ongepubl.], nr. 201.

- 77 GAA, BR, 517/31, 110/180, 422/110 (Meegens en pleegdochter, Vliegendeestee, Gebed zonder End en Rosmarijnsteeg); Idem, 521/230 (Met Mechteld Fijth in Zwarte Bijlsteeg aan NZ Voorburgwal).
- 78 Oosterhout, *Palingoproer(?)*; O[osterhout], *Socialisten-slachting*; R.A. O[osterhout], *Een aarts-leugenaar. Het advies van burgemeester en wethouders op de adressen van K.A. Bos & P.J. Penning, getoetst aan de waarheid*. Amsterdam [april] 1887; Westerhout, *Lieven en lijden*; R.A. Oosterhout, *Kreta. Het slagveld van vrijheid tegen dwang. Plaatsbeschrijving en geschiedenis*. Amsterdam (F.C. Bührmann) 1897; Idem, *Geen armoede, geen dronkenschap meer! Binnenlandsche kolonisatie ter bestrijding van pauperisme*. Amsterdam (J. F.A. Vlaanderen) z.j. [1893]. R.A. Oosterhout, *Werkstakingen*. Amsterdam (Joh. J. Lodewijk, 'Elk wat wils') z.j. [1898].
- 79 GAA, PA, Register van Nederlandse anarchisten [omstr. 1894]. f. 41; Of Oosterhout ten tijde van de Commune werkelijk in Frankrijk verbleef is onzeker, maar in augustus 1873 kwam hij naar Amsterdam vanuit Oostenrijk en op 18 maart 1875 werd in Amsterdam in het diepste geheim voor het eerst de Commune herdacht, waarbij een Nederlander die de gebeurtenissen kennelijk had bijgewoond, het woord voerde: GAA, BR, G 346/661 (Oostenrijk); *De Werkman*, 27 maart 1875, pag. 2 (Herdenking).
- 80 GAA, BR, 76/41 (vertrek naar Veenhuizen, augustus 1885) en 422/242 (aankomst uit Veenhuizen, juni 1886); Van 1904 tot 1906 verbleef Oosterhout andermaal in het Rijksgesticht: Idem, BR, Overgenomen Deel 200/163; GAA, AZ, 1887, port. 7329. Proces-verbaal 3e sectie, nr. 120, 23 februari 1887 [f. 9-10] (Veroordelingen Oosterhout wegens landloperij).
- 81 R.A. Oosterhout, *Op, naar Atjeh!* Amsterdam (Oosterhout) [augustus] 1886. Idem, *Er op, of er onder in Atjeh. Beschouwingen over het Nederlandsch-Indisch leger naar aanleiding van het adres van 100*. Amsterdam (Voor rekening van den schrijver) z.j. [april 1887]. Het omslag vermeldt als adres van uitgave: Hazenstraat 4, waar op dat moment K.A. Bos juist zijn winkel had gevestigd; Idem, *Onze expeditie naar Lombok. Eene schets van het leven van den soldaat in Indië*. Amsterdam (F.C. Bührmann) 1895.
- 82 GAA, BR, 454B/75 en 373/73 (Fijth en Oosterhout); Idem, G 346/661 en 543/30 (Oosterhout sinds 1874 gescheiden levend van zijn echtgenote M.A. Julij).
- 83 [R.A. Oosterhout], *Recht voor het onechte kind! Bijdrage tot de kwestie van het onderzoek naar het vaderschap*. Amsterdam (W.B. Moransard) z.j. [1896], pag. 11.
- 84 R.A. Oosterhout, *Is de prostitutie wel zoo onzedelijk? Een zedenstudie*. Amsterdam (Joh. J. Lodewijk) z.j. [1897]. Een tweede druk ('ze 10.000-tal') verscheen in 1901 ook bij de anarchist Lodewijk.
- 85 Oosterhout, *Prostitutie*, pag. 9-10; Idem, *De dwalingen en gevaren van het Malthusianisme*. Amsterdam (Joh. J. Lodewijk, 'Elk wat wils') z.j. [1894].
- 86 Oosterhout, *Prostitutie*, pag. 8 (hooischelf), pag. 10 (warm bloed).
- 87 L. Martineau, *De clandestiene prostitutie. Sociaal-hygiënische studie. Met statistische waarnemingen over 535 gevallen van onteering*. Amsterdam (A. van Klaveren) z.j. [1888]. [Bewerkt door A.R. Westerhout (=R.A. Oosterhout)]; Paul Mantegazza, *De mensch in het geslachtsleven. Cultuur-historisch en anthropologisch onderzoek naar den sexueelen omgang bij de verschillende volken der aarde*. Voor Nederland bewerkt en met tal van ethnographische bijzonderheden betreffende de Nederlandsche bezittingen in Indië vermeerderd door A.R. Westerhout [= R.A. Oosterhout]. Amsterdam (A. van Klaveren) z.j. [1889] (2e druk); Hans Goedkoop, *Geluk. Het leven van Herman Heijermans*. Amsterdam / Antwerpen 1996, pag. 151-152; Karl Marx, *Loon, prijs en winst. Voordracht gehouden in den Algemeenen Raad der 'Internationale' op 26 Juni 1865*. Vertaling van J.F. Ankersmit. Amsterdam (D. Buys Dzn.) 1898.
- 88 Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen*, pag. 63-67.
- 89 Homme Wedman, 'Hoeden en petten. Socialisme en burgerlijke cultuur in Nederland', in: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, pag. 218-245, aldaar pag. 234-236, 241; Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen*, pag. 67; De Vries, *Kuisheid*, pag. 151-152.
- 90 Herm. Heijermans, *Kamertjeszonde. Herinneringen van Alfred Spier*. Amsterdam (Em. Querido) 1922 (10e dr., oorspr. 1897), pag. 186 (drie jaar ongehuwd samenleven) en pag. 223 (citaat).
- 91 Heijermans, *Kamertjeszonde*, pag. 201.
- 92 Heijermans, *Kamertjeszonde*, pag. 308-310; In werkelijkheid heette barbier Doedelaar A.A. Wolkenau en was hij sigarenhandelaar in de Govert Flinckstraat: Goedkoop, *Geluk*, pag. 118, 121.

- 93 C. Croll, *De voortplanting. Een licht op een verborgen en gevaarlijke rots*. Bewerkt naar Dr. T.L. Nichol's 'The Beacon Light'. Amsterdam (K.A. Bos) 1897.
- 94 Hans Vervoort, *Sicco Roorda van Eysinga. Zijn eigen vijand*. Amsterdam 1979, pag. 193-198; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 266 (geeft een oplage van honderdduizend ex.); Een herziene druk verscheen tien jaren later, aan de vooravond van de kroning van Wilhelmina bij K.A. Bos: *Uit het leven van koning Gorilla*. Herziene uitgave. Amsterdam (K.A. Bos) 1897.
- 95 R.A. O[osterhout], *Oranje boven!* Amsterdam (Gedateerd 19 februari 1887).
- 96 IISG, Arch. Vliegen, port. 11. Fortuyn, Notitie 'Palingoproer 1886'; Cf. Charité, *SDB*, pag. 131 (colportage door Bos, W.C. Baars en W.F. Kruger).
- 97 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 267; O[osterhout], *Socialisten-slachting* (ged. 25 februari), pag. 1.
- 98 IISG, Arch. J. Rogge. Jan van Zutphen, 'Herinneringen aan Jan Fortuyn', f. 9 (noemt onder verdedigers Volkspark ook nog Jacob de Boer, de getuige bij Fortuyn's huwelijk W.F. Koopman, de later als politespion gebrandmerkte Breijne en de gebroeders Jacobsen); Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 267-268 (bewaking Bos, Fortuyn en Mater) en pag. 273 (Volkspark); Charité, *SDB*, pag. 133 (fluitsignalen).
- 99 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 84.
- 100 *Algemeen Handelsblad*, 23 februari 1887.
- 101 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 431; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 268, 278-279.
- 102 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 268, 279.
- 103 Geciteerd in: Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 269.
- 104 IISG, Arch. Vliegen, port. 11. Fortuyn, Notitie 'Palingoproer 1886'.
- 105 Charité, *SDB*, pag. 134-135.
- 106 O[osterhout], *Socialisten-slachting*, pag. 4.
- 107 O[osterhout], *Socialisten-slachting*, pag. 5-7; Oosterhout, *Aarts-leugenaar*; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 270-272.
- 108 O[osterhout], *Socialisten-slachting*, pag. 7-8.
- 109 F. van der Goes, *Ter herinnering. Getuigenissen en bewijsstukken in de Politie-quaestie*. Amsterdam (S.L. van Looy) 1891 [oorspr. verschenen als art. in *De Nieuwe Gids*, oktober 1887].
- 110 O[osterhout], *Socialisten-slachting*, pag. 7 (noemt getal van dertig gewonden op het bureau); GAA, AZ, 1887, port. 7329. Proces-verbaal 3e sectie, nr. 120, 23 februari 1887 [f. 6-7] (lijst met 32 namen, waaronder waarschijnlijk twee van naar het Binnengasthuis overgebrachte gewonden).
- 111 [F. Domela Nieuwenhuis], 'P.J. Penning' [necrologie], *De Vrije Socialist*, 21 september 1904.
- 112 Schouten, *Socialen*, pag. 189 (ansichtkaart); Scheffer, *Ome Jan*, pag. 127 (zuil gemetseld door Verdorst).
- 113 Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 272.
- 114 Uit de stukken van het proces tegen socialist Roos geciteerd in: Van der Goes, *Ter herinnering*, pag. 7.
- 115 O[osterhout], *Socialisten-slachting*, pag. 8.
- 116 GAA, PA, Corr. M 1887, nr. 130. Rapport 3e sectie, 2 mei 1887; Dat de aanvallers voor een belangrijk deel uit joodse buurtbewoners bestonden, wordt door getuigen uit alle kampen vermeld. Ook Jan van Zutphen, die van antisemitische smetten wel volkomen vrij mag heten, beschrijft een menigte Israelieten, die met de kreet 'Leve de Meilich!' voor Willem III in het krijt trad. IISG, Arch. J. Rogge. Van Zutphen, 'Herinneringen', f. 8. Ten onrechte wordt de betrokkenheid van Jodenhoekers in twijfel getrokken in: Karin Hofmeester, 'Als ik niet voor mijzelf ben...' *De verhouding tussen joodse arbeiders en de arbeidersbeweging in Amsterdam, Londen en Parijs vergeleken, 1870-1914*. Dissertatie UVA 1999, pag. 52 ('mager bewijsmateriaal').
- 117 GAA, AZ, 1887, port. 7329. Proces-verbaal 3e sectie, nr. 120, 23 februari 1887 [f. 6-7]. Overigens was onder de Jordaners in het bierhuis ook Coenraad van Rooij uit de Willemsstraat.
- 118 O[osterhout], *Socialisten-slachting*, pag. 6.
- 119 Oosterhout, *Aarts-leugenaar*, pag. 8.
- 120 Meijer, *Levensverhaal*, pag. 158, 301, noot 10.

- 1 Rienzi [= H.H. van Kol], *Mijn afscheid van den Soc. Dem. Bond. Wolvega* (Ph. Weijer) z.j. [1894], pag. 4.
- 2 Ankersmit, *Halve eeuw*, pag. 99-100.

13 INTERNATIONAAL SOCIALISME, DE PROVINCIE EN DE AMSTERDAMSE ROZENGRACHT

- 1 Jan Gielkens, Ger Harmsen en Luchien Karsten, *Een dag is 't van vreugde, een dag is 't van strijd. Geillustreerde geschiedenis van 1 Mei in Nederland*. Amsterdam 1990, pag. 9-22.
- 2 Jan van Zutphen, 'Het meifeest en de achturendag', *Socialistisch Perspectief*, 1 mei 1956, pag. 3.
- 3 Buschman, *Tussen revolutie en modernisme*, pag. 13; Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 341-343.
- 4 Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 187-188; Gielkens e.a., *Dag van vreugde*, pag. 12; Over de getroubleerde verhouding tussen F.D.N. en de Duitse sociaal-democraten na 1889: Salvador Bloemgarten, 'De Tweede Internationale en de geboorte van de SDAP (1889-1896)', *TVSG*, nr. 22, juni 1981, pag. 101-141; Th. van Tijn, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis en het stichtingscongres van de Tweede Internationale', *BMGN*, jrg. 100, 1985, pag. 445-461.
- 5 F. Domela Nieuwenhuis, brief aan zijn kinderen, [Hamburg ca. 20 februari 1890], in: Altena, *Al beschouwen alle broeders*, pag. 400-402, aldaar pag. 400; Vader drukte zijn kinderen wel op het hart niet alleen blij te zijn met de taart, maar vooral ook met de zegepraal der vooruitgang. In *Recht voor Allen* werd de overwinning als zodanig gevierd: Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 115-116.
- 6 Rienzi, *Mijn afscheid*, pag. 5; Een andere kritische waarnemer vond dat Domela Nieuwenhuis zijn tegenstanders 'bij voorkeur [kleineerde] als Duitschers, als leden eener achterlijke half-feudale natie': J. Saks [=P. Wiedijk], *Kritische Herinneringen*. Nijmegen 1977 (oorspr. 1929), pag. 43.
- 7 Respectievelijk uit 1894 en 1895. Cf. Bert Altena, 'Kritik wegen der Praxis. F. Domela Nieuwenhuis und der Marxismus', in: Van der Linden, *Rezeption*, pag. 47-83, aldaar pag. 77, 78; Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 44: 'Wat het volkskarakter betrof, werden in de oude beweging de massa's in Nederland, evenals in Frankrijk en in het algemeen in de Latijnsche landen, meer door de anarchistische beginselen dan door de parlementaire actie aangetrokken; terwijl in Duitsland en in het algemeen in de Germaansche, alsook in de Noorsche landen, de bevolking zich van den aanvang der arbeidersbeweging af, bij voorkeur tot de parlementaire sociaal-democratie bekende.'
- 8 Saks, *Kritische Herinneringen*, pag. 42-43; Cf. Altena, 'Kritik wegen der Praxis', pag. 74-75.
- 9 Bloemgarten, 'Tweede Internationale', pag. 122-126; Ynte Botke, 'Franc van der Goes, 1859-1939', in: *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*. Amsterdam 1979, pag. 137-171, aldaar pag. 154-156; Cf. *Temps Nouveau* in 1896, geciteerd in: Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist*, pag. 215: 'Nu Marx dood is, zet zijn familie het werk van overheersching op de kongressen voort. "De familie", vertegenwoordigd te Londen door meneer en mevrouw Aveling, schoonzoon en dochter van Marx, door hun bondgenooten in Duitschland Bebel-Singer-Liebknecht, door Lafargue, schoonzoon van Marx [...].'
- 10 *Recht voor Allen*, 3 mei 1894, pag. 2.
- 11 Geciteerd in: Alexander Cohen, *Van anarchist tot monarchist*. Amsterdam 1961. Deel I, pag. 80-84, aldaar pag. 82-83; De Perzische club van Schaper droeg als motto 'Het Vloekblad', waarbij een malicieuse voetnoot verklaarde: 'Zó: "vloekbladen", vertaalde de filoloog Schaper eens het duitse woord Flugblätter.' Oorspr. verschenen in *Recht voor Allen*, 23 juni 1896: Nabrink, *Bibliografie*, I, pag. 220.
- 12 Vanschoenbeek, *Novecento*, pag. 46, 161, 173-185; De Witte, *Geschiedenis van Vooruit*, pag. 339-397.
- 13 De Witte, *Geschiedenis van Vooruit*, pag. 393.
- 14 Piet Wielsma, 'Ignaz Bahlmann (1852-1934)', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 26, juni 1992, pag. 29-48, aldaar pag. 33-37; Altena, *Al beschouwen alle broeders*, pag. 41-42, 661, 666; Jos Perry, 'De jaren 1894-1919', in: Idem e.a., *Honderd jaar sociaal-democratie in Nederland 1894-1994*. Amsterdam 1994, pag. 9-62, aldaar pag. 25-26.
- 15 *Recht voor Allen*, 20 maart 1894, pag. 2; Cf. Idem, 12 juli 1894, pag. 3; Cf. Wielsma, 'Bahlmann', pag. 35 (J.W. Gerhard en F. van der Goes correspondenten voor Duitse partijpers).

- 16 Dit in tegenstelling tot de oude bolwerken Den Haag en Amsterdam: 'In de groote steden was 't voor [...] den Soc. Dem. Bond, een slechte tijd.' Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 112.
- 17 Van Horssen en Rietveld, 'sDB', pag. 22, Cf. pag. 58, Bijlage 3.
- 18 Ledentallen sDB:
	A'dam	Fr./Gr.	landelijk
1886	1000	100	4000
1889	200	400	2600
1893	600	2400	5000

Bron: Van Horssen en Rietveld, 'sDB', pag. 58, Bijlage 3: Schatting van ledentallen.

- 19 Schaper, *Halve eeuw*, 1, pag. 85.
- 20 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 29; De brochure in kwestie moet zijn geweest: Johann Most, *De godspes. Een besmettelijke ziekte, door de doctoren weinig bestudeerd, door de geestelijkheid verspreid*. Holl. vert. J. Krul. Amsterdam (De Fakkel), z.j.
- 21 Van Horssen en Rietveld, 'sDB (11)', pag. 4-6, 49, Bijlage 1: Samenstelling Centrale Raad.
- 22 Gielkens e.a., *Dag van vreugde*, pag. 12, 15-16.
- 23 IISG, Arch. sDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 30 oktober 1892. Het voorstel werd ingediend door A.S. De Levita, de uitnodiging aan de redacteur werd toegevoegd door S.W. Coltof.
- 24 Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 312 (congresbesluit verhuizing, kerstcongres 1892); Nabrink, *Bibliografie*, 1, pag. 172, 173-174 (aankondiging verhuizing op 3 januari, bericht van verhuizing op 25 februari 1893); Van Horssen en Rietveld, 'sDB (11)', pag. 15 (en op hun gezag ook Scheffer, *Volksdagblad*, noten pag. 2, noot 22) dateren de feitelijke verhuizing te vroeg op 'het eind van 1892.' De keuze voor het Damrak paste overigens uitstekend in het vestigingspatroon van de 'burgerlijke leugenpers'. Vrijwel alle landelijke dagbladen werden in de directe omgeving, tussen Centraal Station en Post- en Telegraafkantoor, vervaardigd: Wagenaar, *Amsterdam*, pag. 166-168.
- 25 *De Werkman*, 22 juni 1872, pag. 1 en 5 oktober 1872, pag. 3. Als 'Srebeil' nam Liebers het hier op voor Marx in diens strijd tegen het anarchisme, zich onder meer beroepend op persoonlijke mededelingen van een dochter van Marx.
- 26 Cohen, *In opstand*, pag. 147-148 (Liebers), idem, pag. 174 ('Mutterpartei')
- 27 W. de Vries Wzn., 'Bruno Liebers, typograaf (1836-1900)', in: Campfens, *Beteren weg*, pag. 109-125, aldaar pag. 120-121 (Liebers 'manusje-van-alles' en het 'continuerende element'); BWSA, III, pag. 177-178 (A. Rot).
- 28 F. Domela Nieuwenhuis, brief aan Jan Domela Nieuwenhuis Nyegaard, Den Haag, 9 februari 1893, in: Altena, *Al beschouwen alle broeders*, pag. 422-424, aldaar pag. 424.
- 29 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 28; Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 100 (Haarlemmerstraat 166).
- 30 Eén dag na de verhuizing schreef Domela zijn in Den Haag verblijvende dochter: 'Ik had half gedacht dat men mij met 1 Mei naar den Haag zou zenden, maar ik ben naar Franeker gestuurd. Echter als men mij vraagt om te komen spreken, dan kom ik gauw. De reis is zoo gemakkelijk en het zou mij spijten als de beweging achteruit ging in den Haag.' F. Domela Nieuwenhuis, brief aan Johanna Domela Nieuwenhuis, Amsterdam, 20 april 1893, in: Altena, *Al beschouwen alle broeders*, pag. 424-425.
- 31 Het bureau was vanaf de oprichting, in augustus 1893, tot 1899 gevestigd in het gebouw van de timmerlieden, Rozenstraat 135, vanaf 1900 op de Rozengracht 164. Buschman, *Tussen revolutie en modernisme*, pag. 22, 25; Cf. Rüter, *Spoorwegstakingen*, pag. 85: 'In Amsterdam had het NAS zijn zetel, zijn leiders en propagandisten woonden er; op de Amsterdamsche arbeiders steunde het in de eerste plaats.'
- 32 Botke, 'Franc van der Goes', pag. 153 (*De Nieuwe Tijd* en Troelstra in mei 1893 naar Amsterdam); Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 343-344 (geeft juni als verhuisdatum); Cf. *Recht voor Allen*, 21 december 1892, pag. 2, waar de verhuizing, naar aanleiding van een bericht in *De Nieuwe Tijd*, al voor 1 januari 1893 werd aangekondigd. Het uitstel was overigens geen gebaar van verzoening, maar werd veroorzaakt door ziekte van Troelstra's vrouw: Bloemgarten, 'Tweede Internationale', pag. 117.
- 33 IISG, Arch. sDB, map 26, Notulenboek afd. Amsterdam, 11, 15, 22 en 27 september 1893.
- 34 Van Eck, *Amsterdamsche Schans*, pag. 71-72.

- 35 GAA, PA, Corr. M 1890, nr. 36. J.D. Stork, comm. 2e sectie (wnmd. 5e), Verslag omtrent eene gehouden openbare vergadering der sociaal democraten in het 'Volksparck', 20 december 1885.
- 36 Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 175; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 533.
- 37 A.F.L. Kannegieter, *De Sint-Jozefskapel te Amsterdam 1899 - 19 mei - 1924*. Amsterdam 1924, pag. 14
- 38 'Aan onze ouders', in: H.J.G. Jansen van Galen, *Kinderen zangen* [sic] *bij de opening van het Gebouw Constantia te Amsterdam*. 18 Mei [18]90, pag. 8-9; Gehectografeerd handschrift, aanwezig in coll. UBA; De naam van het kinderkoor wordt vermeld in de oproep bij te dragen aan het Sinterklaasfeest voor de leden: *Recht voor Allen*, 6 november 1893, pag. 4.
- 39 'Welkomstlied', in: Jansen van Galen, *Kinderen zangen*, pag. 1-2.
- 40 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 112; Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 138-139; Kannegieter, *Sint-Jozefskapel*, pag. 3 (geeft Fortuyn als doopvader).
- 41 *Cantate ter gelegenheid van de opening der groote zaal in het gebouw 'Constantia'*. Z.p. [Amsterdam] z.j. [1890]. [pag. 4].
- 42 Wagenaar, *Amsterdam*, pag. 173-179; Idem, *Stedebouw*, pag. 153-155.
- 43 GAA, BR, 426/173 en Ringregister 1235/173 (J. de Boer, Rozengracht 152 = gebouw Constantia); Kannegieter, *Sint-Jozefskapel*, pag. 11-12.
- 44 GAA, PA, Corr. M 1896, nr. 183. Verslag, 11 februari 1896 (feestavond t.g.v. tienjarig bestaan SDJB, afd. Amsterdam); *Recht voor Allen*, 25 oktober 1893, pag. 4 (aank. lezing door Chr. Cornelissen, cursus voor leden).
- 45 *Recht voor Allen*, 6 november 1893 (aandelen); Idem, 11 oktober 1892, pag. 4 (kooorrepitities Excelsior); Idem, 25 oktober 1893, pag. 4 en 1 juli 1894, pag. 4 (dagelijks contributieafdracht en inschrijving nieuwe leden).
- 46 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 30; Troelstra, *Groei*, pag. 57 (beiden over Van Emmenes als hypnotiseur); IISG, Archief SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 24 november 1892 (voorbereiding St. Nikolaasfeest door bestuur kinderkoor); *Recht voor Allen*, 6 november 1893, pag. 4 (comm. ter voorbereiding van St. Nikolaasfeest 'voor de kinderen'); Idem, 3 december 1892, pag. 4 (inzameling t.b.v. het gezin van de gevangenzittende colporteur K.A. Bos); Idem, 18 augustus 1894, pag. 3 (aankondiging atletische uitvoering); Cf. *De Roode Duivel*, 15 maart 1897, pag. 4 (waar de club Arena blijkt te heten en in Plancius zal optreden t.b.v. van de andermaal uit de gevangenis ontslagen K.A. Bos).
- 47 Insp. J.K. Broekhoff rapporteerde het gesprokene trouwhartig aan zijn superieuren: GAA, PA, Corr. M 1896, nr. 371. Verslag, 16 maart 1896.
- 48 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 41-52; Cf. H. P[olak], 'Uit den oertijd', in: *Na tien jaar. Gedenkschrift bij het tienjarig bestaan der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, 1894-1904*. Amsterdam (A.B. Soep) 1904, pag. 8-17, aldaar pag. 9-10.
- 49 IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 15 mei 1893 (Van Duivenbode tijdens discussie over roeyement A.H. Gerhard).
- 50 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 31.
- 51 GAA, PA, Corr. M 1893, nr. 650. Bericht aan Comm. v. Politie te Haarlem, 9 december 1893 (Over 'Vorstenzoon'); *Recht voor Allen*, 29 november 1892 (Th. Stockmann, 'Ingezonden', over kwaliteit en boe-kingen).
- 52 A.S. de Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930; De Levita meldde op gezag van zijn broer dat de stenengooiers zogenaamde 'stillen' van de politie waren, maar dat onder de toenmalige socialisten niemand tot het gooien van stenen bereid zou zijn geweest, lijkt hoogst twijfelachtig.
- 53 *De Strijd*, 10 juli 1892, pag. 4 (eigen verslag); Idem, pag. 1 (verslag ontleend aan NRC); H. Overst, 'Uit de "oude" Jongeliedenbeweging', *Her Jonge Volk*, 24 maart 1922, pag. 89-91, aldaar pag. 89 (Te Wapen naam soc. schermclub).
- 54 *De Strijd*, 10 juli 1892, pag. 4 (eigen verslag).
- 55 *De Strijd*, 10 juli 1892, pag. 1.
- 56 'Eindelijk!', *Recht voor Allen*, 2 juli 1892, pag. 1.
- 57 *De Strijd*, 10 juli 1892, pag. 4.

- 58 GAA, BR, 270/158 (Jan Fortuyn, Nieuwe Leliestraat 69).
- 59 *Debat over het wezenlijk belang der arbeiders, tusschen de heeren W. Bax [...] en F. Domela Nieuwenhuis [...] gehouden te Zaandam, den 21sten Mei 1890.* Amsterdam (Bos & Co.) z.j. [1890]. Achterzijde omslag ('Volksboekhandel van K.A. Bos, Rozengracht 137'); Dat nummer 137 vrijwel recht tegenover Constantia op nummer 152 lag, blijkt uit: GAA, Dienst Publieke Werken, kaart van Amsterdam (schaal 1:1000), augustus 1909, blad H-3 en uit een advertentie van een volgende socialistische winkelier op nummer 137: *Recht voor Allen*, 6 november 1893, pag. 4 (A.L. Jacobsen, Rozengracht 137: 'tegenover Constantia').
- 60 *Recht voor Allen*, 2 juli 1892, pag. 4; 6 november 1893, pag. 4; 1 juli 1894, pag. 4 en 6 augustus 1899, pag. 4 (advertenties Volksboekhandel, binderij en verpakkingsmaterialen, A.L. Jacobsen, genoemde adressen rondom Constantia).
- 61 De Baar e.a., *Amsterdam van Theo Thijssen*, pag. 37 (Mater); *De Oproerkraai*, 19 november [1892], pag. 1 en 4 (uitgever Kramer, Akoleienstraat en Slager Martens, Rozengracht 150); *De Vrije Socialist*, 11 mei 1898, pag. 4 (Verkoopadressen DVS en advertentie sigarenmaker Flörke).
- 62 *Recht voor Allen*, 6 november 1893, 4; Cf. GAA, Dienst PW, kaart Amsterdam, augustus 1909, bl. H-3.
- 63 C. Brinkgreve, *De Bouwonderneming Jordaan; een experiment in de volkshuisvesting aan het einde van de negentiende eeuw*. 's-Gravenhage 1985; Ali de Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940*. Meppel / Amsterdam 1986 (3e dr.), pag. 179-182.
- 64 Sinds 1880 had Jacobs spreekuur gehouden in de opeenvolgende kantoorruimtes van het ANWV, eerst aan het Kattégat, vanaf 1889 korte tijd in gebouw d'Geelvink aan het Singel bij de Munt, maar 'Van het oogenblik dat ik naar de Jordaan verhuisde, verslapten de relaties met het Werklieden Verbond.' Aletta H. Jacobs, *Herinneringen*. Nijmegen 1978 (oorspr. 1924), pag. 75-76.
- 65 K.F. Proost, *Weg en werk. Een eeuw drankbestrijding. Ontwikkelingsgang van de Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken*. Utrecht 1941, pag. 61 (1895 'kenteringsjaar'); Idem, pag. 74 (bijeenvkomsten Jordaan).
- 66 Liesbeth Bervoets, *Opvoeden tot sociale verantwoordelijkheid. De verzoening van wetenschap, ethiek en sekse in het sociaal werk in Nederland rond de eeuwwisseling*. Amsterdam 1994, pag. 125-128; Mark Sorée en Marijke Snepvangers, *Ons Huis. 100 Jaar buurthuiswerk in Amsterdam*. Z.p. [Amsterdam] z.j. [1992], pag. 21-25.
- 67 Sorée en Snepvangers, *Ons Huis*, pag. 15-21; Bervoets, *Opvoeden*, pag. 126-127.
- 68 Geciteerd in: Bervoets, *Opvoeden*, pag. 127.
- 69 *Recht voor Allen*, 6 maart 1894; Wel zou de kastelein van Constantia nog weigeren de affiches van Ons Huis op te hangen, maar dat was meer uit nijd om de oneerlijke concurrentie die hem met de vermelde 'goedkope consumpties' werd aangedaan. Sorée en Snepvangers, *Ons Huis*, pag. 29.
- 70 Oscar Westers, 'Vrijdenker in hart en nieren. A.H. Gerhard en de monarchie aan het einde van de negentiende eeuw', *Amstelodamum*, jrg. 87 nr. 3, mei/juni 2000, pag. 83-93, aldaar pag. 89; Sorée en Snepvangers, *Ons Huis*, pag. 26; Bervoets, *Opvoeden*, pag. 127.
- 71 Bervoets, *Opvoeden*, pag. 127; Westers, 'Vrijdenker', pag. 89-90; *60 Jaar Ons Huis. 60 Jaar volksontwikkeling*. Z.p. [Amsterdam] z.j. [1952]. [pag. 7] (*Recht voor Allen* verwijderd).
- 72 IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 15 mei 1893.
- 73 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 31.
- 74 Bedenker van de term was Wiedijk-Saks zelf: Saks, *Kritische herinneringen*, pag. 32-33.
- 75 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 64.
- 76 IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 29 januari 1893 (plakploeg); *Recht voor Allen*, 3 december 1892 (comm. Bos)
- 77 *Enquête, gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890. Afdeling III. Amsterdam*. Z.p. [Den Haag] z.j. [1892]. Verhoor Gerardus Adrianus Elzendoorn, 14 november 1891, pag. 413-417.
- 78 [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 9-10.
- 79 Troelstra, *Groei*, pag. 58.
- 80 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 36.
- 81 Saks, *Kritische herinneringen*, pag. 34-36; De SDSV was sinds de oprichting in september 1891 uitgesproken parlementair en 'Duits'-gezind, Wiedijk was de enige uit deze kring die als parlementair tot de

- sdb toetrad: Fr. de Jong Edz., *J. Saks. Literator en marxist. Een politieke biografie*. Nijmegen 1977 (oorspr. 1954), pag. 33-37.
- 82 In 1888 bestonden wijkverenigingen voor het Centrum, de Jordaan, de Pijp, Jacob van Lennepstraat en omstreken, en Muiderpoort en omstreken. IISG, Arch. sdb, map 18. Afd. secr. Jac. de Boer, opgave aan secr. Centrale Raad, 'Volksparck' [Amsterdam], z.d. [c. november 1888]; Cf. Van Horssen en Rietveld, 'sdb (11)', pag. 13.
- 83 *Recht voor Allen*, 3 augustus 1893, pag. 4 (2 adv. van Bos)
- 84 'Bravo! Aansluiten!', *Recht voor Allen*, 3 oktober 1893, pag. 2. (Oproep door secr. A. Goud, Bilderdijkstraat 93, 3 hoog).
- 85 *Recht voor Allen*, 23 juni 1894, pag. 3.
- 86 G. van der Houven, 't *Begon op Oostenburg. Gedenkschrift van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkerbond, afdeling Amsterdam*. Z.p. [Amsterdam] z.j. [1949], pag. 10-11; *Recht voor Allen*, 24 juli 1894, pag. 2 (Lokaal vzos, Cz. Peterstr. 29); Idem, 21 januari 1893, pag. 4; Idem, 4 februari 1893, pag. 4 (P. Bas, Commelinstr. 117).
- 87 GAA, PA, Corr. M 1896, nr. 33. Comm. 4e sectie, rapport aan hc, 10 januari 1896 (Mesman, De Wittenstr. 23); Idem, nr. 466, 10 april 1896 (Engelsman, 2e Spaarndammerstr. 3)
- 88 *De Opstand*, 28 september 1894, pag. 4 (adv. Morgenrood, leestafel); Idem, 6 april 1895, pag. 3; *Recht voor Allen*, 9 januari 1894, pag. 4 (verg. wijkclub).
- 89 IISG, Arch. Rogge, Van Zutphen, 'Herinneringen', f. 13. Van Zutphen noemt als medebestuurders van de Wijkvereniging YY rond 1887: Frans Masdorp, Piet Verdorst, Kiel; Scheffer, *Ome Jan*, pag. 113-114 (huwelijk en adres).
- 90 IISG, Arch. Rogge, Van Zutphen, 'Herinneringen', f. 6, 8; Idem, 'Van het begin naar verder... (III)', *Socialistisch Perspectief*, 15 maart 1956, pag. 3: 'Het begon in IJII'; De bakkerij, achtereenvolgens gevestigd in de Jacob van Campen-, Jan van der Heijden- en Albert Cuijpsstraat, werd in de rest van de afdeling nogal gewantrouwd: *Enquête, gehouden door de staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890*. Afdeling III. Amsterdam. Z.p. [Den Haag] z.j. [1892]. Verhoor Dirk Frederik Masdorp, 4 november 1891, pag. 357-361, aldaar pag. 357-358, 360-361.
- 91 BWSA, VI, pag. 171-173, aldaar pag. 173; *Recht voor Allen*, 25 oktober 1893, pag. 4 (aank. verg. bij Penning).
- 92 *De Roode Duivel*, 3 december 1894, pag. 4 (adv. Excelsior, D. Stalpertstr. 97, J.P.A. ten Boekhorst); *De Opstand*, 28 september 1894, pag. 4 (adv. 'Volksbierhuis' op hetzelfde adres, wed. De Vries); Lokaal De Wetering in: IISG, Arch. Rogge, Van Zutphen, 'Herinneringen', f. 6; Cf. Ton Heijdra, *De Pijp. Monument van een wijk*. Alkmaar 1997, pag. 84.
- 93 GAA, PA, Corr. M 1887, nr. 354. Proces Verbaal Ernst Willem Akkerman, Gerard Doustraat 2, 10 september 1887; Ernst Willem was in oktober 1868 geboren als zoon van Hermanus Akkerman, die een half-jaar later als stakingsleider van de Kattenburgerscheepstimmerlieden optrad. Reeds als zuigeling was de kleine Akkerman, gezeten op de arm van zijn opstandige moeder, door de politie gesignaleerd: GAA, PA, Corr. M 1869, nr. 107. Comm. 2e sectie, mededeling aan hb, 9 mei 1869; Cf. idem, BR, Geb. 1868 7/4.
- 94 GAA, PA, Register anarchisten, f. 59.
- 95 *Recht voor Allen*, 28 april 1894, pag. 2; Het plan schijnt helaas geen doorgang gevonden te hebben.
- 96 J.J. Giele, 'Socialisme en vakbeweging. De opkomst van socialistische vakorganisaties in Nederland (1878-1890)', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland*. 1978. Nijmegen 1978, pag. 27-82, aldaar 67-70; Horssen en Rietveld, 'sdb (11)', pag. 9-10; Vliegen, *Dageraad*, 1, pag. 367-369 (daar ook de nieuwe statuten van december 1887 volledig geciteerd).
- 97 Giele, 'Socialisme en vakbeweging', pag. 71.
- 98 IISG, Arch. sdb, map 18. Afd. secr. Jac. de Boer, opgave aan secr. Centrale Raad, 'Volksparck' [Amsterdam], z.d. [c. november 1888].
- 99 IISG, Arch. sdb, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 7 september 1892 (Steun gezin Bos en nieuwe vlag); *Recht voor Allen*, 3 december 1892 (broden voor gezin Bos).
- 100 IISG, Arch. sdb, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 30 oktober 1892, 24 november 1892 e.a. Hun namen werden aan de vergadering bekendgemaakt, waarna met algemene stemmen toegang werd verleend.

- 101 IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 19 mei 1893 (politieespion W. Brijnen na onderzoek ontmaskerd).
- 102 IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 13 maart 1893.

14 NIEUWE SOCIALISTEN UIT DE OUDE JODENHOEK

- 1 BWSA, II, pag. 68-70; Van der Linden, *Rezeption*, Katalogteil, nr. 19.
- 2 Hofmeester, *Als ik niet voor mijzelf ben...*, pag. 43-48 (sigarenmakers en diamantbewerkers); In het eerste bestuur van de vereniging van joodse kleine venters was de niet-joodse metselaar H. Smit (tevens voorzitter van de Internationale-afdeling) vice-voorzitter: GAA, PA, Corr M 1870, nr. 21. Comm. 3e sectie, mededeling aan hb, 19 april 1870, gedrukte convocatie bijgevoegd; De circulaire onder de titel Algemeene Koopmans-Vereeniging stelde nadrukkelijk dat een bestuur was gekozen 'uit elke religie': 'Zoo Israëlieten, als een Christen tot vice-pres.'
- 3 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 12.
- 4 IISG, Arch. Snijders. Lidmaatschapskaart SDV te Amsterdam, lid nr. 40, 'aangenomen 7 juli 1878'; Idem, Arch. H. Gerhard, Notulen Kleermakersver., 13 december [1874]; *De Werkman*, 30 januari 1875, pag. 3 (Is. Snijders secr. kleermakers); Cf. Welcker, *Heren en arbeiders*, pag. 108 (gebroeders Snijder).
- 5 Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 190.
- 6 IISG, Arch. Snijders. 'P.', brief aan 'Waarde Juffrouw Snijders' Z.p. [Amsterdam], z.j. [1884]; Cf. Hofmeester, *Als ik niet voor mijzelf ben...*, [pag. 5], pag. 125, waar de brief te vroeg gedateerd wordt op ca. 1879. Vermelding van het feit dat juffrouw Snijders meeging 'naar Stroeken op de mieting' voor algemeen kiesrecht, maakt aannemelijk dat de brief kort na de bijeenkomst in Maison Stroucken op 7 september 1884 werd geschreven: Cf. Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 339-340.
- 7 Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', pag. 405, tabel 5; De daar gegeven percentages van joodse SDB-leden in een bestand van 393 personen zijn waarschijnlijk nog aan de hoge kant doordat de vroeg toegetreden joden vrijwel allen tot de 'bekende' namen behoorden.
- 8 C. Reijnders, *Van 'joodse natien' tot joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942*. Amsterdam 1969, pag. 81 (cijfers bevolking en onderstand).
- 9 [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 9; Salvador Bloemgarten, 'De vlegelijaren van de Amsterdamse joodse socialisten: 1890-1894', *Jaarboek Amstelodamum*. Amsterdam 1986, pag. 135-176, aldaar, pag. 138, 172 noot 8; Nieuwenhuis, *Halve eeuw*, pag. 180-182; Volgens Cornelissen was Coltof weliswaar 'grondig antisemiet', 'Maar [...] alleen [...] tot op het oogenblik dat niet-joden de joden aanvielen; want dan verdedigde hij zijn rasgenooten met warmte en gevoel.' Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 64; Cf. Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 30: 'uit zijne hand was het dat ik mijn - eerste - diploma als "aangestoten" socialist ontving, evenwel zonder een zweem van broederlijkheid zijnerzijds, zonder een spoor van vriendelijkheid zelfs'. Saks-Wiedijk had een doopsgezinde, geen joodse achtergrond.
- 10 Salvador Bloemgarten, *Henri Polak. Sociaal democraat 1868-1943*. 's-Gravenhage 1993, pag. 35-36 (rumoer rond toespraak Polak, 19 april 1892); Idem, 'Vlegelijaren', pag. 143-147 (Speelman); Speelman publiceerde in de zomer van 1890 anoniem een brochure, waarvan de eerste druk niet bewaard is gebleven, maar waarvan de tweede, derde en waarschijnlijk ook de vierde druk vanaf ca. 1892 bij K.A. Bos aan de Rozengracht verschenen: S. [=W. Speelman], *Het beloofde land Kanaän of de komst der Messias*. Amsterdam (K.A. Bos) z.j. [ca. 1892-1893] (2e en 3e dr.); Cf. Bloemgarten, 'Vlegelijaren', pag. 144, 174; Bos adverteerde op het omslag van de 2e en 3e druk van *Het beloofde land* met de vierde druk van *Dominee, pastoor of rabbi?* waarvan de vijfde druk in juni 1893 beschikbaar kwam: Cf. *Recht voor Allen*, 4 juni 1893, pag. 4.
- 11 Al in 1885 was het Waterlooplein (voorheen Gedempte Houtgracht) aangewezen als marktplaats, maar zonder veel succes. Begin 1892 werden daarom de kooplieden van de Nieuwmarkt gedwongen te verkassen: *Gedenkboek ter gelegenheid van het 35-jarig bestaan [van de] kooplieden en marktkramersbond Mercurius 1898-1933*. Amsterdam z.j. [1933], pag. 46-47, 63-65.

- 12 *Recht voor Allen*, 5 november 1892, pag. 2 (tekst geeft 'geroken')
- 13 'Bij het overlijden van A.M. Reens. Herinneringen', *Het Volk*, 9 september 1930. Partijgenoot Van Steenberghe zond zijn 'Herinneringen' naar *Het Volk* naar aanleiding van een wel erg neerbuigende necrologie ('Volkshumor, geen socialisme') die het partijblad een dag eerder aan het overlijden van Reens had gewijd.
- 14 *Recht voor Allen*, 10 november 1892, pag. 2.
- 15 Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 148-150; *Gedenkboek Mercurius*, pag. 66; H.P. [= H. Polak], 'Het Centrum', *De Nieuwe Tijd*, 25 oktober 1893 (merendeel bezoekers joods); *Recht voor Allen*, 20 oktober 1893, pag. 3-4 (verslag jaarfeest, 1500 bezoekers); Idem, 11 oktober 1892, pag. 2 (oprichting 'vorige week').
- 16 W. Speelman, 'Partijgenooten en geestverwanten', *Recht voor Allen*, 13 oktober 1892, pag. 3.
- 17 De termen zijn ontleend aan H.P. [= H. Polak], 'Het Centrum', *De Nieuwe Tijd*, 25 oktober 1893.
- 18 *Recht voor Allen*, 12 november 1892, pag. 1.
- 19 IISG, Archief SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 29 januari 1893 (toegang bibliotheek); Centrum-lid Samson kwam in een latere verg. klagen dat inderdaad leden van 't Centrum in de bibliotheek waren geweigerd: Idem, Not. 31 mei 1893; Idem, Not. 13 maart 1893 (meiviering).
- 20 IISG, Arch. SDB, map 24. Notulen hh. verg. Afd. Amsterdam, 20 november 1893.
- 21 A.M. Reens (Otto van Meurs), 'Ons Blad, Socialistisch Orgaan voor de Israëlieten!', *Recht voor Allen*, 21 januari 1893, pag. 4.
- 22 A.M. Reens (Otto van Meurs), 'Ons Blad, Socialistisch Orgaan voor de Israëlieten!', *Recht voor Allen*, 21 januari 1893, pag. 4; Achteraf gaf Reens 'ruim 100' als hoogste ledental van 't Centrum in oktober 1893: *De Opstand*, 6 april 1895, pag. 4.
- 23 A.M. Reens (Otto van Meurs), 'Ons Blad, Socialistisch Orgaan voor de Israëlieten!', *Recht voor Allen*, 21 januari 1893, pag. 4; *Ons Blad* kende al spoedig vaste verkooppunten in de mediene: Foxhol (gem. Hoogezaand), Winschoten, Gorinchem, Lemmer, Gorredijk, Heerenveen, Delft, Rotterdam en Middelburg, al bleef de inhoud steeds een voornamelijk Amsterdams stempel dragen: *Ons Blad*, 1 augustus 1893 (verkoopadressen in kopittel).
- 24 'Strijdpennning', *Ons Blad*, 1 augustus 1893, pag. 4.
- 25 IISG, Arch. SDB, map 26. Notulenboek afd. Amsterdam, 29 januari 1893; Reens vermeldde later dat zijn vijanden lasterden dat 't Centrum, 'de grondslag eener nieuwe partij' zou zijn: *Ons Blad*, 1 oktober 1893, pag. 2.
- 26 Wel woonden de eerste joodse activisten volgens Bloemgarten veelal in wijken die direct aan de oude joodse wijk grensden: Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 138.
- 27 GAA, BR, 539/220, 539/131 en 539/176 (A.M. Reens, Wagenaarstraat 72, 44 en 60 tussen november 1890 en februari 1892); Idem, Ringregister, 295/105 en *Recht voor Allen*, 23 maart 1893 (Reens, Rozenstraat 221); Willem Speelman woonde in 1894 in de Utrechtsedwarsstraat: GAA, PA, Register anarchisten, f. 56.
- 28 *Recht voor Allen*, 11 oktober 1892, pag. 4 (eerste ledenverg. op 14 okt. in de Nieuwstraat); Idem, 21 december 1892, pag. 2; 5 januari 1893, pag. 2 en 19 januari 1893, pag. 3 (eerste openb. vergaderingen in Oude Doelen).
- 29 Speelman, 'Partijgenooten en geestverwanten', *Recht voor Allen*, 13 oktober 1892, pag. 3.
- 30 *Recht voor Allen*, 5 januari 1893 ('Max' [= L.M. Hermans] over maatschappelijke toestanden); Idem, 19 januari 1893 (Jan van Zomeren over 'arme kinderen'); *De Nieuwe Tijd*, 14 januari 1893, pag. 4 (Jozef Loopuit over antisemitisme).
- 31 *Recht voor Allen*, 4 juni 1893, pag. 4 (brochurebibliotheek); F.P. Oudens, *Het anti-semitisme een hedendaagsch verschijnsel?* Z.p. [Amsterdam] z.j. [1893]; *Ons Blad*, 1 augustus 1893, pag. 3 (bespreking door H. Polak); Oudens was overigens stationschef te Arnhem en jood noch Amsterdammer.
- 32 'Een brief van den heer A.C. Wertheim en nog wat', *Ons Blad*, 1 april 1893, pag. 2-3; Cf. *De Nieuwe Tijd*, 29 maart 1893, pag. 4 (advertentie *Ons Blad*: 'A.C. Wertheim, een der Corypheen der lib. lab. liberale partij, [...] zond een brief, wel degelijk getuigende van lafheid'); 'Open brief aan Dr. J.H. Dünner, Opperrabijn te Amsterdam', *Ons Blad*, 1 oktober 1893, pag. 3; De beschuldiging is ook daar gecursiveerd.
- 33 *Ons Blad*, 1 oktober 1893, pag. 3 (Strijdpennning); Centrum-lid A.B. Soep zou een jaar later *De Roode*

- Duivel steunen, 'omdat de Israëlieten op de laatste dagen van het Looftuttenfeest moesten werken [...] en omdat zij er wel wat op gevonden hadden, om hunne ouders enz. te verneuken'. *De Roode Duivel*, 29 oktober 1894, pag. 4 (Strijdpennig, 'ABS').
- 34 'De propaganda onder Israël', *Ons Blad*, 1 april 1893, pag. 4.
- 35 Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 96-97, 102.
- 36 Van der Linden, *Domela Nieuwenhuis*, pag. 104; In juni 1893 hadden de colporteurs Kramer en Abraham Cornelissen zich voor de rechtbank te verantwoorden 'ter zake belediging van den tandarts, dr. Vermeij te Amsterdam': *Recht voor Allen*, 24 juni 1893, pag. 3; Abraham Cornelissen was toen nog geen twintig jaar oud en woonde met de nog een jaar jongere anarchist Johan Machiel Willems op een kamer in de Nieuwe Leliestraat: GAA, PA, Register anarchisten, f. 73, 74.
- 37 *Ons Blad*, 1 april 1893, pag. 3 ('Gemengde berichten'); Later werd lampenwinkelier S.M. Roosnek, Jodenbreestraat 30, ervan beschuldigd het publiek tegen de colporteurs te hebben opgehitst: 'Nu het zoo wat tegen St. Nicolaas loopt, bevelen wij dit sujet, bij die partijgenooten aan, die gewoon zijn hun vrienden met *cadeautjes* te gedenken.' *Ons Blad*, 1 oktober 1893, pag. 2.
- 38 Overst, 'Uit de "oude" jongeliedenbeweging', pag. 90-91.
- 39 Geciteerd in: Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 155.
- 40 A.M. Reens, 'Partijgenooten!', *Recht voor Allen*, 9 mei 1893, pag. 3.
- 41 A.M. Reens, 'Partijgenooten! (P.S.)', *Recht voor Allen*, 9 mei 1893, pag. 3.
- 42 A.M. Reens, 'Partijgenooten! (P.S.)', *Recht voor Allen*, 9 mei 1893, pag. 3.
- 43 Deze Simon Reens was niet dezelfde als neef Reens die zich als redacteur van het *Centraal Blad voor Israëlieten* tegen 't Centrum keerde: A.M. Reens, 'Partijgenooten!', *Recht voor Allen*, 9 mei 1893, pag. 3; Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 154; Idem, 'Abraham Mozes Reens: een vergeten rebel', *Levend Joods Geloof*, jrg. 22, nr. 1, augustus 1975, pag. 29-30, aldaar pag. 30.
- 44 A.M. Reens, 'Partijgenooten! (P.S.)', *Recht voor Allen*, 9 mei 1893, pag. 3.
- 45 *Recht voor Allen*, 11 mei 1893, pag. 2.
- 46 *Recht voor Allen*, 16 mei 1893, pag. 2.
- 47 Rubriek 'Rechts(?)zaken', *Recht voor Allen*, 27 mei 1893, pag. 3 (P.C. Bos, zelf niet joods); Idem, 6 juni 1893, pag. 4 (Jozef Hidde); Cf. Idem, 16 juni 1894 (meineed getuige à charge niet vervolgd).
- 48 [A.S. de Levita], 'Amsterdam', *De Nieuwe Tijd*, 6 mei 1893, pag. 3; Cf. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 157, waar de zelfverzekerde prognose van De Levita als een juiste wordt vermeld. Zelf kwam De Levita niet op zijn voorspelling terug.
- 49 *Recht voor Allen*, 20 juni 1893, pag. 2 (Verslag van een fijne propagandatocht langs Nieuwer-Amstel, Ouderkerk en Amstelveen); Een oproep van Reens om dit werk regelmatig aan te pakken in: Idem, 24 juni 1893, pag. 3.
- 50 *Recht voor Allen*, 20 oktober 1893, pag. 2-3, aldaar pag. 2 (Optocht vanuit Plancius langs de Jodenhoek, bedoeld is de *Nieuwe Doelenstraat*); Idem, 6 augustus 1893, pag. 2 (colportage Kalverstraat); *De Nieuwe Tijd*, 15 juli en 12 augustus 1893 (colp. Damstraat e.o.).
- 51 *Recht voor Allen*, 5 november 1892, pag. 4 (leestafel Voorwaarts); Idem, 20 december 1892 (soc. tehuis).
- 52 *Recht voor Allen*, 5 november 1892, pag. 4 (adreswijziging Joh. Visscher); Idem, 20 december 1892, pag. 4 (C. Hoogstraten kan deze winter geen spreekbeurten vervullen, geeft Nieuwstraat 18 als adres); Cf. BWSA, 1, pag. 139-140 (Visscher); Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen*, pag. 109-110.
- 53 In april 1893 werd café Voorwaarts belaagd door Oranjevrienden die zonder veel inspanning konden worden afgeslagen. Van joodse deelnemers aan deze opstootjes tijdens het bezoek der beide koninginnen werd geen melding gemaakt: *Recht voor Allen*, 18 april 1893, pag. 2.
- 54 Eind maart 1893 woonde Reens nog in de Rozenstraat, begin mei in de Nieuwstraat, waar hij echter pas op 7 augustus officieel werd ingeschreven: *Recht voor Allen*, 23 maart en 9 mei 1893; GAA, Ringregister, 295/105; Cf. *Ons Blad*, 1 januari 1894, pag. 1 (Reens in voorgaande jaar door 'vrienden' in 'onafhankelijke positie gebracht').
- 55 Overst, 'Uit de "oude" jongeliedenbeweging', pag. 90; Hier is sprake van café Ponzen, de naam van de socialistische tapper die in mei 1895 Reens' plaats in de Nieuwstraat overnam: GAA, Ringregister, 295/3; De situering in de *Oude Nieuwstraat* door Overst berust op een misverstand, overgenomen in:

- Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*. Assen 1961, pag. 48.
- 56 Is. Querido, *Levensgang. Roman uit de diamantwerkerswereld*. Amsterdam (L.J. Veen) z.j. (6e dr., oorspr. 1901), pag. 57; Hoewel Querido het kroegje in de Reguliersdwarsstraat situeerde en de tapper Terberg, een 'eeuwig werklooze timmerman' noemde, herkende Reens zich in het beeld: *Vrije Socialist*, 13 november 1901, pag. 1-2.
- 57 Querido, *Levensgang*, pag. 55.
- 58 Querido, *Levensgang*, pag. 60; Hijman Overst zou als twaalfjarige bij tapper Reens een toespraak van Centrum-lid A. B. Soep aanhoren, waarin het ook al ging over 'niet anders dan "zijn", "het zijn" en weer eens "zijn".' Overst, 'Uit de "oude" jongeliedenbeweging', pag. 90.
- 59 *Vrije Socialist*, 13 november 1901, pag. 1-2.
- 60 Geciteerde voorbeelden uit de rubriek 'Strijdpennig' in: *Ons Blad*, 1 oktober 1893, pag. 4; Idem 1 december 1893, pag. 4; Idem, 1 januari 1894, pag. 4.
- 61 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 31 (pepermunt); Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 151 (motto).
- 62 *Recht voor Allen*, 25 oktober 1893, pag. 4; Idem, 6 november 1893, pag. 4; Pas in later jaren ontwikkelde de Amsterdamse biljartfabriek Wilhelmina de revolutionaire vijfde poot en het verzwaarde blad van leisteent. En ook op dit terrein was Querido deskundig: Is. Querido, *Van het groene laken*. Amsterdam (Schiltens & Giltay) z.j., pag. 14-16.
- 63 *Recht voor Allen*, 31 mei 1894, pag. 3; In een naschrift bij het verslag van de vergadering vroeg de redactie zich bezorgd af, of een afzonderlijke vereniging, 'meer bepaald voor joodsche meisjes' het bestaan-de 'sekteverschil' niet in de hand zou werken. M.E. Kommers, voorzitter van het comité, haastte zich de bezorgdheid weg te nemen: Idem, 7 juni 1894, pag. 2.
- 64 *Recht voor Allen*, 16 mei 1893, pag. 2 (meisje); *Ons Blad*, 1 december 1893, pag. 3 (vrouwelijk lid); Cf. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 168, waar deze laatste arrestatie ten onrechte op 3 december 1893 (bij Constantia) gedateerd wordt.
- 65 *Recht voor Allen*, 10 april 1894, pag. 2.
- 66 Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 168-169.
- 67 *Recht voor Allen*, 25 januari 1894, pag. 3; Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 168-169; Silas kreeg een boete van f 25,-.
- 68 Ruud Uittenhout, 'I.I. Samson: van anarchist tot sociaal-democraat', *BNA*, nr. 6, juni 1985, pag. 5-23, aldaar pag. 5-6; *BWSA*, II, pag. 138-139.
- 69 In de praktijk kwam het erop neer dat Reens alle stukken ter veiling voor 1 cent kocht en de complete inboedel voor minder dan een gulden weer in handen van de schuldenaar kwam. Het eerste optreden van Reens in dit genre vond begin juni 1894 plaats in de Kerkstraat, waar de meubels van partijgenoot Mol voor 79 centen gered werden en verbijsterde agenten in hun 'verbouwereerderigheid' de brandweer lieten aanrukken: *Recht voor Allen*, 2 juni 1894, pag. 2; Voor een beschrijving van de gehanteerde methoden: Vliegen, *Dageraad*, II, pag. 397-398.
- 70 Verslagen onder meer in: *Recht voor Allen*, 12 juni 1894, pag. 2; Idem, 19 juni 1894, pag. 1-2; 23 juni 1894, pag. 2; 26 juni 1894, pag. 3; 19 juli 1894, pag. 2; 21 juli 1894, pag. 2; Nog in januari 1896 vergde een verkoping de inzet van drie inspecteurs, een brigadier en ruim dertig agenten: zelfs toen moest de veiling nog worden gestaakt. *GAA, PA, Corr. M* 1896, nr. 37. Regeling van dienst, 10 januari 1896.
- 71 *Recht voor Allen*, 12 juni 1894, pag. 2; 'Onbezoldigd deurwaarder' noemde Reens zich bij herhaling: *Recht voor Allen*, 23 juni 1894, pag. 2; *GAA, PA, Corr. M* 1896, nr. 43. Verslag openbare verkoping, 13 januari 1896.
- 72 *Recht voor Allen*, 23 juni 1894, pag. 2.
- 73 *Recht voor Allen*, 5 juli 1894, pag. 3, 4 (huwelijksadv. en aankondiging sluiting).
- 74 *Ons Blad*, 1 januari 1894, pag. 4 (Commentaar Reens bij ingezonden bericht van J.S.E.)
- 75 Reens beschreef het voorval uitvoerig: A.M. Reens, 'Een ontaard kind', *Ons Blad*, 1 januari 1894, pag. 2.
- 76 *Ons Blad*, 1 januari 1894, pag. 2; Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 164.

- 77 *Recht voor Allen*, 31 maart 1894, pag. 3.
- 78 Querido, *Levensgang*, pag. 48, 49; Feenstra was geboren in Lemmer en hervormd: GAA, Ringregister, 295/105.
- 79 'Ingezonden. Aan de leden van "'t Centrum"', *De Opstand*, 6 april 1895, pag. 4.
- 80 *Recht voor Allen*, 2 juni 1894, pag. 3.
- 81 Oprichting ABV: *Recht voor Allen*, 24 juli 1894, pag. 3 (daar nog 'Ver. Tot het weigeren van belastingbetaling' geheten); Het eerste nummer van *De Opstand* verscheen eind augustus 1894, nummer zes was gedateerd 28 september. *Recht voor Allen*, 30 augustus 1893; *De Opstand*, nr. 6, 28 september 1894.
- 82 *Ons Blad*, 1 april 1893, pag. 1-2 (feest der Vrijheid); Idem, 1 december 1893, pag. 2 (onderwijzer, beloofde land).
- 83 *De Opstand*, 5 oktober 1894, pag. 1.
- 84 *De Opstand*, 5 oktober 1894, kop. Het oorspronkelijke bijbelwoord '... en ik zal u rust geven' werd ter vergelijking eveneens afgedrukt.
- 85 *Recht voor Allen*, 8 maart 1894, pag. 3.
- 86 'Karel Antoni [sic] Bos', *De Opstand*, 5 oktober 1894, pag. 1; Het plaatsen van foto's in de krant was toen nog hoogst ongebruikelijk. De 'Welkomstgroet aan K.A. Bos' was geschreven door P.H. van der Wal.
- 87 [J.H. Geel], 'Mijn ervaringen', *De Opstand*, 5 oktober 1894, pag. 2-3 (vervolgdelen lijken niet verschenen).
- 88 *De Opstand. Socialistisch weekblad voor Noord-Holland*, 16 maart 1895 (verschijnt voortaan in Hoorn); Idem. *Orgaan gewijd aan de belangen van de verdrukten en miskenden*, 30 maart 1895, pag. 2, 4 (terug naar Amsterdam wegens gebrek aan kwaliteit van de Hoornse uitgave); Kortstondig redacteur P.A. Moritz had eerder naam gemaakt als opposant in de Gentse sociaal-democratie: Van Schoenbeek, *Novecento*, pag. 184-185.
- 89 *Recht voor Allen*, 1 juli 1894, pag. 4 (div. advertenties, alle kaarten voor de boten uitverkocht).
- 90 Johan Frieswijk, 'Een socialisties propagandist in revolutionaire jaren. Biografie van Tjeerd Stienstra (1859-1935)', *rvsg*, nr. 6, oktober 1976, pag. 219-256, aldaar pag. 244.
- 91 Uittenhout, 'Samson', pag. 6; Cf. *Recht voor Allen*, 21 december 1893, pag. 2; Idem, 23 december 1893, pag. 2; Idem, 28 december 1893, pag. 3; Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen*, pag. 109 (Babbé); GAA, PA, Register anarchisten, f. 54.
- 92 Een oom zou omwille van de familie de boete voor Soep hebben betaald: *rvsg*, Archief H.P.L. Wiesing, map 100. A. Soep, Brief aan Wiessing, Bussum 5 mei 1952; Frieswijk, 'Stienstra', pag. 244.
- 93 GAA, PA, Register anarchisten, f. 120 (gegevens A. Soep, Lindengracht 47); Huisbaas Klepper adverteerde in *Recht voor Allen*: 'Bij een Partijgenoot bestaat gelegenheid voor Kost en Inwoning. Lindengracht 47, huis.' *Recht voor Allen*, 7 juli 1894, pag. 4; Een dochter van Klepper huwde na de Eerste Wereldoorlog de ontslagen en gedeporteerde marinematroos Eduard Sirach uit de Jordaen, die vanaf 1915 betrokken was geweest bij revolutionaire woelingen onder het marinepersoneel in Soerabaja en later leiding gaf aan de radencommunistische Linkse Arbeiders-Oppositie. Begin 1933 bezocht Rinus van der Lubbe in Rotterdam het echtpaar Sirach-Klepper alvorens naar Berlijn af te reizen: Mededelingen dochter Ed. Sirach, 1 en 7 juli 1997, 13 maart 1898.
- 94 'Strijdpennin', *Ons Blad*, 1 oktober 1893, pag. 4.

15 SCHEURMAKERS

- 1 Wim Ibo, 'Jacobs, Ezechiël', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Deel II. Amsterdam 1985, pag. 254-256.
- 2 A.S. De Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 31 mei 1930.
- 3 Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 27-28; Idem, 'Vlegelijaren', pag. 139-142; Tussen 1890 en 1900 werkten ook Polaks inwonende zwager Tom Nijkerk en de vakbondsbestuurder en SDAP'er S.J. Pothuis als diamantsnijders bij van Wezel: Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 651, noot 37; Jan van Zutphen, 'Mijn strijdmakker en vriend Henri Polak', in: O. Montagne en Johan Winkler, *Doctor Henri Polak. Van het*

- vuur dat in hem brandde. Amsterdam 1948, pag. 77-109, aldaar pag. 83.
- 4 A.S. De Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 28 juni 1930.
 - 5 IISG, Archief Federatie Amsterdam SDAF, map 15. Ledenlijst SDAF afd. Amsterdam, 1894-1898; Ook partijgenoot Th. Ewouds staat hier als bewoner van nummer 4 vermeld, Polaks zwager en partijgenoot M. (Tom) Nijkerk woonde in op nummer 6. Volgens een latere ledenlijst woonde P. Abrahams toen op hetzelfde nummer als De Levita, terwijl Polak was vertrokken naar een woning aan het Oosterpark: Idem, map 16. Ledenlijst SDAF afd. Amsterdam 1901-1903.
 - 6 Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 384 (Loopuit in Zincken); A.S. De Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930 (Geel en Palingoproer).
 - 7 Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 408-409, 410 (Polak); Idem, pag. 384 (Loopuit); BWSA, IV, pag. 127 (De Levita); [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 10-11 (dirigentschap); Cf. Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 142: 'In de [...] partijafdeling behoorden de jonge De Levita en Polak [...] tot de zeldzamen die futsienlijk Nederlands spraken en schreven.'
 - 8 Van Horssen en Rietveld, 'sdb (11)', pag. 49.
 - 9 IISG, Arch. SDB, Port. 11, map 23. Lijst van gehouden vergaderingen. Stemverhoudingen bij royement: 59 voor, 47 tegen; Botke, 'Franc van der Goes', pag. 149-151.
 - 10 Van der Goes was in werkelijkheid geen jonkheer. De familie had die titel twee generaties eerder al opgegeven. Van het familiefortuin was ook weinig meer over, maar zulke nuances waren aan zijn tegenstanders niet besteed: BWN, 111, pag. 206-208; BWSA, V, pag. 79-89, aldaar pag. 79, 81.
 - 11 GAA, PA, corr M 1891, nr. 151. Rapport n.a.v. verzoekschrift F. van der Goes, 9 april 1891 (werkadres Rembrandtplein 39, ingang Bakkersteeg); Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 27-29.
 - 12 Beiden geciteerd in: Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 27.
 - 13 A.S. De Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 25 oktober 1930.
 - 14 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 113-114.
 - 15 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 114; Van Horssen en Rietveld, 'sdb (11)', pag. 7; Fortuyn trad weer af om bestuurder van de afdeling Amsterdam te kunnen blijven. Zijn vervanger, typograaf A. Goud, was eveneens parlementair-gezind.
 - 16 Van Zutphen, 'Mijn strijdmakker', pag. 82.
 - 17 Het voorval zou n.b. door een muurschildering in het atelier van Van Wezel worden vereeuwigd: A.S. De Levita, 'Herinneringen aan vroeger dagen', *De Notenkraker*, 20 december 1930.
 - 18 Geciteerd in: Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 30; Cf. Vliegen, *Dageraad*, 11, pag. 129-134; Op portretten uit deze periode dragen Polak, De Levita en Loopuit inderdaad gesoigneerde snorren, zijden (vlin-der)dassen en fris gesteven boorden: Bloemgarten, *Henri Polak*, ill.
 - 19 H.P.L. Wiessing, *Bewegend portret. Levensherinneringen*. Amsterdam 1960, pag. 114 (haarbos); Schaper, *Halve eeuw*, 11, pag. 15 (eed); Ook Troelstra maakte gewag van revolutionaire tegenstanders die 'met een flinken haardos waren gezegend'. P.J. Troelstra, 'De wording der S.D.A.P.', in: *Na tien jaar*, pag. 85-134, aldaar pag. 103.
 - 20 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 38.
 - 21 Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 39; De pet als typische arbeidersdracht lijkt in heel Europa pas vanaf 1890 in opkomst te zijn geraakt: Eric Hobsbawm, 'Mass-producing Traditions: Europe, 1870-1914', in: Idem en Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*. Cambridge etc. 1984 (oorspr. 1983), pag. 263-307, aldaar pag. 287-288.
 - 22 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 21.
 - 23 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 105.
 - 24 De afd. Amsterdam waarschuwde de redactie van *Recht voor Allen* dat de colporteurs van het blad alleen reclame maakten voor de *Roode Duivel*, wat de verkoop van het partijorgaan niet bevorderde en bovendien een onwenselijke vereenzelviging van beide bladen veroorzaakte: IISG, Arch. SDB, Port. 11, map 24. Notulen afd. Amsterdam, 12 januari 1894; *De Roode Duivel*, 16 december 1895, pag. 2; Idem, 23 december 1895, pag. 3 (Bos colporteur van het blad).
 - 25 P.H. v.d.W. [Van der Wall], *De verwoesting van het moderne Babylon. Ter overdenking in deze veelbewogen dagen*. Amsterdam (K.A. Bos) 1896, pag. 23.

- 26 [Van der Wal], *Verwoesting*, pag. 15.
- 27 [Van der Wal], *Verwoesting*, pag. 16.
- 28 [Van der Wal], *Verwoesting*, pag. 17.
- 29 F. van der Goes, *Klasse-Vooroordeel*. (Antwoord aan Clemens). Z.p. [Amsterdam] 1891, pag. 1-2, 16; Van der Goes had de vijfjarige HBS doorlopen: *SWN*, III, pag. 206-208, aldaar pag. 206.
- 30 *Recht voor Allen*, 20 maart 1894, pag. 1-2.
- 31 Met een verwijzing naar Heinrich Heines opmerking: 'Die Juden, wenn sie gut sind sie besser, wenn sie schlecht, sind sie schlimmer, als die Christen' laat Cornelissen hierop volgen: 'Maar de uitzonderingen zijn prachtig en maken, dat wij de tekortkomingen der andere joden vergeten en vergeven.' Wedman, (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 64.
- 32 *De Nieuwe Tijd*, 14 januari 1893, pag. 4 (Loopuit); Idem, 4 februari 1893, pag. 2; *Recht voor Allen*, 2 februari 1893, pag. 3 (Polak en De Levita).
- 33 Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 49, 51.
- 34 H. P. [Polak], 'Het Centrum', *De Nieuwe Tijd*, 25 oktober 1893.
- 35 *Recht voor Allen*, 20 oktober 1893, pag. 2-3; Cf. Idem, 27 oktober 1893, pag. 2 (verslag mishandeling arrestanten); K.A. Bos, 'Ter opheldering', Idem, 12 december 1893, pag. 3. Bos brak tijdens de gevechten een arm en werd tot negen maanden cel veroordeeld omdat hij een agent zou hebben geslagen.
- 36 [A.S. de Levita], 'Amsterdam', *De Nieuwe Tijd*, 6 mei 1893, pag. 3.
- 37 [A.S. de Levita], 'Amsterdam', *De Nieuwe Tijd*, 6 mei 1893, pag. 3.
- 38 [A.S. de Levita], 'Amsterdam', *De Nieuwe Tijd*, 6 mei 1893, pag. 3; Zes maanden later zou Reens zelf zijn aanhang aanraden het demonstratief zingen op straat te staken omdat de hoge prijs in de vorm van ranselpartijen, arrestatie en celstraffen niet opwoog tegen het geringe effect. Een blijvende of fundamentele koerswijziging was dit in zijn geval niet, zoals zijn optreden rond openbare verkopeningen bewees: Reens, 'Het zingen op straat', *Ons Blad*, 1 december 1893, pag. 2-3.
- 39 [A.S. de Levita], 'Amsterdam', *De Nieuwe Tijd*, 6 mei 1893, pag. 3.
- 40 Naast de genoemden dankte Reens de auteurs Vincio, Pessimist en theaterrecensent Thomas Stockman. *Ons Blad*, 1 augustus 1893, pag. 4.
- 41 Troelstra, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 111 (kennismaking); Idem, *Groei*, pag. 47-73 (hoofdstuk II, 'De zwaarste tijd').
- 42 Troelstra, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 112.
- 43 Troelstra, *Groei*, pag. 60 (Genoemde Speelman was hoogstwaarschijnlijk niet Willem, maar Elie Speelman, medeoprichter van de Amsterdamse SDAP-afdeling); Volgens Loopuit hadden de 'zéér enkelen' die in Amsterdam parlementair dachten, 'al hunne hoop' op Troelstra's overkomst gevestigd: Jos. Loopuit, 'Tien jaren Amsterdamsche beweging', in: *Na tien jaar*, pag. 72-84, aldaar pag. 76.
- 44 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 122.
- 45 Lion P. Zeldenrust, 'Ingezonden', *Recht voor Allen*, 12 december 1893, pag. 3; Dat hij had gesolliciteerd n.a.v. een personeelsadvertentie in *De Nieuwe Tijd*, toont wel dat Zeldenrust tot het uiterst beperkte gezelschap van Amsterdamse lezers moet hebben behoord.
- 46 *Vrije Socialist*, 13 november 1901, pag. 1-2.
- 47 Kenther was eerder dat jaar in dienst van *De Nieuwe Tijd* gekomen en daartoe van Winschoten naar Leeuwarden verhuisd: Troelstra, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 111; Cf. Idem, *Groei*, pag. 46, 57, 61, 75.
- 48 Troelstra, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 111; Idem, *Groei*, pag. 61.
- 49 *De Nieuwe Tijd*, 17 juni 1893, pag. 2.
- 50 *De Nieuwe Tijd*, 17 juni 1893, pag. 2.
- 51 Troelstra, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 111-112; Wel konden de parlementairen beschikken 'over een knecht van Poutsma met een zeer volumineuze stem, die goede diensten bewees bij de veldslagen, die tusschen de kolporteurs werden geleverd': Idem, *Groei*, pag. 61.
- 52 Troelstra, *Groei*, pag. 84 (Cf. Idem, pag. 74-87); J. Oudegeest, 'De bakermat', in: *Na tien jaar*, pag. 135-147, aldaar pag. 137, 141; Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 61-63.
- 53 Aldus Troelstra in *De Nieuwe Tijd* van 1 april 1893, geciteerd in: Idem, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 119.
- 54 Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 66-70; Saks [Wiedijk], *Kritische herinneringen*, pag. 76-81.

- 55 Troelstra, 'Wording der s.d.a.p.', pag. 121.
- 56 [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 10-11.
- 57 *Recht voor Allen*, 6 februari 1894.
- 58 P. Hoogland, *Vijf en twintig jaren sociaal-demokratie in de hoofdstad*. Amsterdam 1928, pag. 17; J. Saks [Wiedijk], 'Uit vroeger dagen', in: Idem, *Socialistische opstellen*. Tweede bundel. Rotterdam 1923, pag. 5-23, aldaar pag. 9-10.
- 59 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek van de Sociaal democratische Vereeniging, 25 mei 1894 tot 4 maart 1895, 25 mei 1894; Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, pag. 17-18; Later dat jaar hield op hetzelfde adres de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond kantoor: Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 100 (geeft 'café Schlüter').
- 60 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek van de Sociaal democratische Vereeniging, 25 mei 1894.
- 61 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 13 juli 1894.
- 62 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 14 juni 1894 (Lenselink pennigm.); Idem, 18 oktober 1894 (Feitsma); Van Horssen en Rietveld, Ledenlijst SDAP [ongepubliceerd], nr. 55 (Feitsma boekhouder uit Grijpskerk, Ned. Isr.); Cf. Bob Reinalda, *Bedienden georganiseerd. Ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden van het eerste begin tot in de Tweede Wereldoorlog*. Nijmegen 1981, pag. 92, 119, 124 (Feitsma en Lenselink); Feitsma werd later advertentieacquisiteur bij *Het Volk*. J.J. de Roode, 'Het Volk', in: *Gedenkboek ter gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland*. Amsterdam 1919, pag. 101-104, aldaar pag. 102.
- 63 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 13 juli 1894 (Sleef benoemd in comm.); M. Mendels, 'De eerste jaren', in: *Het Volk 25 jaar*. Extra nummer, 1 april 1925, pag. 59 (Patrimonium, stampvoeten, Sleef werd in 1900 meesterknecht bij de drukkerij van *Het Volk*, in 1925 was hij rijksambtenaar); Van Horssen en Rietveld, Ledenlijst SDAP [ongepubliceerd], nr. 198 (geb. Franeker).
- 64 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 14 juni 1894 (Hester en Speelman in eerste bestuur); Idem, 13 juli 1894 (Troostwijk); Idem, 7 september 1894 (Sterk); Idem, 23 augustus 1894 (Degen); C.A. van der Velde, *De A.N.D.B. Een overzicht van zijn ontstaan, zijne ontwikkeling en zijne betekenis*. Amsterdam 1925, pag. 35 (Degen afkomstig uit 't Centrum); Emanuel Degen was waarschijnlijk de 'Rooie Manus' uit de rubriek 'Strijddpenning' van *Ons Blad*.
- 65 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 14 juni en 7 september 1894, 7 februari 1895; Bloemgarten, 'Vlegeljaren', pag. 139; Dieteren en Peeterman, *Vrije vrouwen*, pag. 40-41; Buiten de zusters Cohen was ook mevrouw M.A. Hamel lid van het eerste uur. In dit opzicht week de Amsterdamse sdv af van de landelijke partij, waar vrouwen aanvankelijk ontbraken: Perry, 'Jaren 1894-1919', pag. 21.
- 66 Fortuyn trad niet direct bij de oprichting toe. Eind augustus (rond de oprichting van de landelijke SDAP) besprak de Amsterdamse afdeling van de sdv zijn roeyement: *Recht voor Allen*, 30 augustus 1894, pag. 3.
- 67 Nieuwenhuis, *Voortrekkers*, pag. 51.
- 68 Bloemgarten, *Henri Polak*, pag. 32; Dennis Bos, *Vele woningen, maar nergens een thuis. Barend Luteraan 1878-1970*. Amsterdam 1996, pag. 7.
- 69 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 13 juli 1894-10 januari 1895; Hoogland, *Vijf en twintig jaren*, pag. 19, 22-23; A.C.J. de Vrankrijker, *Het wervende woord. Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland*. Amsterdam 1950, pag. 103.
- 70 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 23 augustus 1894.
- 71 Aldus J.J. de Roode in 1937, geciteerd in: Walter Thys, *De Kroniek van P.L. Tak. Brandpunt van Nederlandse cultuur in de jaren negentig van de vorige eeuw*. Amsterdam / Antwerpen 1956, pag. 24-25.
- 72 'Een onafhankelijke Sociaal-Demokratische Vereeniging', *Recht voor Allen*, 3 mei 1894, pag. 2.
- 73 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 7 september 1894.
- 74 Perry, 'Jaren 1894-1919', pag. 18-23.
- 75 Perry, 'Jaren 1894-1919', pag. 23, 32; De Vrankrijker, *Wervende woord*, pag. 100.
- 76 Over de 'burgerlijke' financiering van de SDAP: Bert Altena, 'Bürger in der Sozialdemokratie. Ihre

- Bedeutung für die Entwicklung der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei (SDAP) in den Niederlanden 1894-1914', *Geschichte und Gesellschaft*, jrg. 20 nr. 4, 1994, pag. 533-548, aldaar pag. 541-544.
- 77 W.H. Vliegen, 'Persoonlijke herinneringen uit den geboortetijd der S.D.A.P.', in: *Na tien jaar*, pag. 148-163, aldaar pag. 158.
- 78 IISG, Arch. Federatie Amsterdam SDAP, map 1. Protocolboek, 27 september 1894; Dat Constantia gehuurd kon worden, was waarschijnlijk te danken aan het feit dat Fortuyn nog altijd leiding gaf aan de AAM die het gebouw beheerde. Volgens Vliegen zou Fortuyn al op de middag voor de vergadering overtuigd zijn geweest dat er 'herrie' zou komen: Vliegen, 'Persoonlijke herinneringen', pag. 159.
- 79 Afgedrukt in: *Na tien jaar*, pag. 79.
- 80 [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 11; Polak noemt ten onrechte een toegangsprijs van een dubbeltje.
- 81 Loopuit, 'Tien jaren', pag. 78.
- 82 [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 11-12; Loopuit, 'Tien jaren', pag. 79.
- 83 [Polak], 'Uit den oertijd', pag. 12.
- 84 Vliegen, 'Persoonlijke herinneringen', pag. 159; Schaper, *Halve eeuw*, II, pag. 14 (lijdelijke houding).
- 85 Wedman (red.), Cornelissen, *Strijd, lief en leed*, pag. 33.
- 86 Schaper, *Halve eeuw*, II, pag. 14-16.
- 87 Troelstra, *Groei*, pag. 125.
- 88 Troelstra, *Groei*, pag. 124.
- 89 Wolf Lelie werd beheerder en portier van de Amsterdamse redactielokalen en expeditiechef bij *Het Volk* en De Arbeiderspers, Degen werd bode van het Koperen-Stelenfonds van de ANDB. 'Uit de partij. Wolf Lelie', *Het Volk*. 21 juli 1925; 'Manus Degen zestig jaar. Een voorbeeld voor alle jongeren', *Het Volk*, 5 december 1930.
- 90 'Waarop wij ons huiswaarts begaven, diep-terneergeslagen en in de stellige overtuiging dat er in geen vijf-en-twintig jaren aan een sociaal-democratische beweging te denken zou zijn - althans niet in Amsterdam.' [Polak], 'Uit den Oertijd', pag. 12.

CONCLUSIES

- Vliemens stelling, dat de SDAP 'een nieuwe beweging met nieuwe mensen' was, bleef ook na een eeuw nader onderzoek overeind. Vliegen, *Dageraad*, II, pag. 406; Cf. Perry, 'Jaren 1894-1919', pag. 23-25; Aangezien in het landelijk cijfer van 5 procent 'oude' socialisten in de nieuwe partij ook de in haar geheel overgegangene SDB-afdeling Maastricht is meegeteld, moet in Amsterdam de aantrekkingskracht van de SDAP op SDB-leden nog geringer zijn geweest: Van Horssen en Rietveld, 'Socialisten in Amsterdam', pag. 388-389, 399, vonden 12 voormalige SDB-leden in de vroege Amsterdamse SDAP, onder hen is ook de kring rondom Polak begrepen.
- Vliegen, *Dageraad*, II, pag. 403-404.
- Piet de Rooy, 'Begeerten en idealen', in: Idem e.a., *De rode droom, Een eeuw sociaal-democratie in Nederland*. Nijmegen 1995, pag. 9-91, 21-22; Perry, *Voorman*, pag. 114.
- A. H. Gerhard in oktober 1884, geciteerd in Vliegen, *Dageraad*, II, pag. 63; Bymholt, *Geschiedenis*, pag. 354.
- Aldus Henriëtte Roland Holst in een feestdicht uit 1904: HRH, 'Tien jaar voorbij', in: *Na tien jaar*, pag. 3.
- Vliegen, *Dageraad*, I, pag. 381; Idem, II, pag. 187, 191; Cf. Te Velde, 'Val van de partijgeschiedenis', pag. 253-256.
- De socialistische historiografie wijkt in dit opzicht niet af van het 'relaas van de overwinnaars' dat ook de 'eigen' geschiedschrijving in de katholieke en protestantse zuil typeert: Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland*. Nijmegen 1983, pag. 76-77.
- Hudig, *Vakbeweging*, pag. 2, 31.
- Henriëtte Roland Holst-Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*. Nijmegen 1977 (oorspr. 1902, 1932). Deel I, pag. 222.

- 10 Rüter, *Spoorwegstakingen*, titels van hoofdstuk 1 en 11.
- 11 Bert Altena, 'Een broeinest der anarchie.' *Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vissingen 1875-1929* (1940). Amsterdam 1989; Guy Vanschoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen*. Antwerpen-Baarn / Gent 1995.
- 12 Over de bijzondere verhouding van socialisten tot de geschiedenis: De Rooy, 'Begeerten', pag. 10-14; Ger Harmsen, 'De vroegste geschiedschrijving van de Nederlandse arbeidersbeweging (1875-1905)', in: Campfens e.a., *Beteren weg*, pag. 14-36.
- 13 Cf. Carlo Ginzburg, 'Sporen. Wortels van een indicie-paradigma', in: Idem, *Omweg als methode. Essays over verborgen geschiedenis, kunst en maatschappelijke herinnering*. Nijmegen 1988, pag. 206-261; Gerard Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853*. Nijmegen 1994, pag. 93: 'Wat in de folkloristische of antiquarische geschiedschrijving doorgaans hoofdschuddend werd gepresenteerd als een anekdotisch relict uit lang vervlogen tijden, kan een onverwachte reikwijdte krijgen wanneer we het beschouwen als een momentopname in een cultuurproces. Het losstaande evenement of gegeven krijgt via een dergelijke "toeëigening" door de onderzoeker een andere betekenis; het vormt dan een spoor dat verwijst naar een historisch traject.'
- 14 Clifford Geertz, 'Thick Description: Toward an Interpretive Theory of Culture', in: Idem, *The Interpretation of Cultures*. New York 1973, pag. 3-29.
- 15 Cf. Rooijakkers, *Rituele repertoires*, pag. 83-84.
- 16 Cf. Eileen Yeo en Stephen Yeo, 'Ways of Seeing: Control and Leisure Versus Class and Struggle', in: Idem (ed.), *Popular Culture and Class Conflict 1590-1914. Explorations in the History of Labour and Leisure*. Brighton / New Jersey, 1981, pag. 128-154, aldaar pag. 143.
- 17 E.J. Hobsbawm en Joan W. Scott, 'Political Shoemakers', in: E.J. Hobsbawm, *Worlds of Labour. Further Studies in the History of Labour*. Londen 1984, pag. 103-130; Cf. Altena, *Broeinest*, pag. 27, waar terecht wordt betwijfeld dat alleen 'zittende' beroepen tot filosofen uitnodigden. Voor de Amsterdammers is het beeld inderdaad niet eenduidig: Gödecke was meubelmaker, Hartman loodgieter, terwijl veel andere 'verheffers' uit de typografische vakken kwamen. Daarentegen waren kleermaker J.G. Eckhardt, mandenmaker P.J. Meegens en schoenmaker A.H. Heijer schoolvoorbeelden van het type oproermaker dat ondanks 'zittend werk' weinig neiging tot filosofische bespiegelingen vertoonde.
- 18 Cf. Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, pag. 73.
- 19 Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde*, pag. 178-184, 191-193, 208-211, 250; Lidtke, *Alternative Culture*, pag. 191.
- 20 Rooijakkers, *Rituele repertoires*, pag. 84.
- 21 In dit opzicht liep het ontstaan van een landelijke socialistische beweging parallel aan het proces van natievorming: Hans Knippenberg en Ben de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*. Nijmegen 1997 (4e dr., oorspr. 1988), pag. 84-91.
- 22 Over diverse aspecten van Klaas Ris' intermediair optreden: Bos, 'Roerige Zaankanter'; Idem, 'Klaas Ris de molenaarsknecht'; Idem, 'Verborgen motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische arbeidersbeweging van Amsterdam', *BMGN*, jrg. 115 nr. 4, 2000, pag. 509-531.
- 23 Loreck, *Wie man früher Sozialdemokrat wurde*, pag. 98, 166; Lidtke, *Alternative Culture*, pag. 190; Yeo, 'Culture and Constraint', pag. 172.
- 24 Verba, *Small Groups*, pag. 26-29.
- 25 Tegelijkertijd vormden zij ook in omgekeerde richting een onvervangbare schakel in de relatie tussen de voorman en zijn volgelingen, door de eerstgenoemde van informatie over de opinies en verwachtingen van zijn schare te voorzien: Verba, *Small Groups*, pag. 42-43.
- 26 Cf. Yeo, 'Culture and Constraint', pag. 160-161.
- 27 Voor een analyse van collectieve rituelen als sancties op deviant gedrag: E.P. Thompson, 'Rough Music', in: Idem, *Customs in common*. Londen 1991, pag. 467-538; Rooijakkers, *Rituele repertoires*, pag. 80.
- 28 Hobsbawm, 'Cities and Insurrections', pag. 222.
- 29 Lokale animositeit als grondslag voor politieke partijkeuze is onderwerp geweest van uitgebreid

- antropologisch onderzoek. Een samenvattend overzicht in: Tom Nieuwenhuis, *Keeshonden en prinsmannen. Durgerdam, Ransdorp en Holisloot: drie Waterlandse dorpen in de Patriottentijd en de Bataafs-Franse tijd (1780-1813)*. Amsterdam 1986, pag. 5-10.
- 30 R. van Engelsdorp Gastelaars, *Niet elke stadsbewoner is een stedeling. Een typologische studie naar het ruimtegebruik van bewoners van Amsterdam*. Amsterdam z.j. [1980], pag. 66-67; De beschrijving van de sociaal bepaalde situering van het centrum is gebaseerd op de situatie rond 1969, maar het patroon lijkt een directe voortzetting van de structuur die in de negentiende eeuw ontstond.
 - 31 Fr. Leyden, 'Verkiezings-geografie van Amsterdam', *Mensch en Maatschappij*, 1934, pag. 102-117, 417-421; W.H. Vermooten, 'Enkele aspecten van het politiek gedrag van de bevolking van Amsterdam', *Socialisme en Democratie*, 1956, pag. 163-178; Ad Knotter, 'The historical geography of labour in Britain and the Netherlands. Electoral support and regional implantation', *TVSG*, 1992, pag. 148-167.
 - 32 Heinemeyer, 'De Amsterdamse binnenstad', 14 (forumfunctie centrum); M.H.M. van Hulten 'Het hart van de stad', in: W.F. Heinemeyer, M.H.M. van Hulten en H.D. de Vries Reilingh, *Het centrum van Amsterdam. Een sociografische studie*. Amsterdam, 1968, pag. 129-169, aldaar pag. 161 ('kernbeeld' centrum); Wagenaar, *Amsterdam*, pag. 145-208.
 - 33 Dudink, *Deugdzaam liberalisme*, pag. 90-94; Abram de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam 1989 (oorspr. 1988), pag. 150-155; Becker en Frieswijk, *Bedrijven in eigen beheer*, pag. 13, 22-30.
 - 34 Yeo, 'Culture and Constraint', pag. 155-172.
 - 35 Piet de Rooy en Frits Boterman, *Op de grens van twee culturen. Nederland en Duitsland in het Fin de Siècle*. Z.p. 1999, pag. 71-72; Lidtke, *Alternative Culture*, pag. 193, 201.
 - 36 Joost van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid*. Amsterdam 1999, pag. 121-160; Hier staan de formele verzekeringsarrangementen binnen de arbeidersbeweging centraal. Daarnaast werd echter veelvuldig op ad hoc basis steun verleend.
 - 37 Lis en Soly, 'Beter een goede buur', pag. 90-98; Ellen Ross, 'Survival Networks: Women's Neighbourhood Sharing in London before World War I', *History Workshop*, 15, spring 1983, pag. 4-27; Over de vervlechting van buurt, familie, beroep en socialistische partijkeuze: Michael Young en Peter Willmott, *Family and Kinship in East London*. Harmondsworth 1986 (oorspr. 1957), pag. 50-56, 92-116.
 - 38 Cf. Lidtke, *Alternative Culture*, pag. 19, over Duitsland: 'by the 1890s sentiments and ideas associated with the labor movement were commonplace among a segment of the working-class'; Michels, *Soziologie des Parteiwesens*, pag. 236, over een deel van Berlijn waar de mensen 'in die Partei sozusagen hineingeboren' zijn: 'Der Sohn erbt vom Vater den Klassengedanken, den dieser vielleicht seinerseits bereits vom Großvater übernommen hatte.' De mogelijkheid zich te 'bevrijden van tradities' is dan ook alleen een noodzakelijke voorwaarde voor socialistische partijkeuze, wanneer die tradities niet-socialistisch zijn. Altena, *Broeiest*, pag. 463.
 - 39 Verba, *Small Groups*, pag. 27-29.
 - 40 Marco H. D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca. 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie*. Zwolle / Amsterdam 1992, pag. 38-39, 271-284; Van Tijn, *Twintig jaren*, pag. 125-135 (armenzorg en economische ontwikkeling); Cf. Deneckere, *Sire, het volk mort*, pag. 82, 110-111, 119-124, waar de 'laatste Belgische voedselrellen' in 1847 worden gesitueerd, maar ook 'hybridische' voortzettingen worden gesignaleerd.
 - 41 E.P. Thompson, 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century', in: Idem, *Customs in Common*, pag. 185-258; Deneckere, *Sire, het volk mort*, pag. 77-110.
 - 42 Rudé, *Crowd in History*, pag. 164-177.
 - 43 De houding van de betere kringen was veelal niet wezenlijk anders. Ook onder censuskiezers groeide pas rond 1870 de oriëntatie op 'nationale' politieke richtingen en het landelijk politieke niveau: Ron de Jong, *Van standspoliteit naar partijloyaliteit. Verkiezingen voor de Tweede Kamer 1848-1887*. Hilversum 1999, pag. 46; Knippenberg en De Pater, *Eenwording*, pag. 146-158.
 - 44 Knotter, *Economische transformatie*, pag. 237-238.
 - 45 Calhoun, 'Radicalism of Tradition', pag. 898.

- 46 Thompson, 'Moral Economy', pag. 191; Dekker, *Holland in beroering*, pag. 27; Nog in de zomer van 1917 vielen, na een tijdelijk haperen van de voedseldistributie, doden en gewonden tijdens een hevig 'Aardappeloproer'. Er was toen meer dan voldoende rijst beschikbaar, maar dat durfden de vrouwen van de Eilanden en Jordaan hun mannen niet voor te zetten: F.M. Wibaut, *Levensbouw. Memoires*. Amsterdam 1936, pag. 185-187, 197-202.
- 47 Bymholt, *Geschiedenis*, pag. xv-xix; Wedman, 'Hoeden en petten', pag. 238.
- 48 Tradities zijn immers geen onveranderlijk patrimonium dat onaantast de tand des tijds doorstaat, maar worden telkens opnieuw 'uitgevonden' en aangepast: Eric Hobsbawm, 'Introduction: Inventing Traditions', in: Idem en Terence Ranger (ed.), *The Invention of Tradition*. Cambridge etc. 1984 (oorspr. 1983), pag. 1-14; Calhoun, 'Radicalism of Tradition', pag. 895-897.
- 49 Calhoun, 'Radicalism of Tradition', pag. 897.
- 50 Karl Marx en Friedrich Engels, *Het communistisch manifest*. Amsterdam 1988 (18e dr.), pag. 64; Cf. Deneckere, *Sire, het volk mort*, pag. 18-21, waar het belang van burgerrechten als motivatie en rechtvaardiging voor sociaal protest in de negentiende eeuw wordt onderkend.
- 51 Marx en Engels, *Communistisch manifest*, pag. 53: 'Het lompenproletariaat, deze lijdelijke verrotting van de onderste lagen van de oude maatschappij, wordt door een proletarische revolutie hier en daar in de beweging geslingerd; door heel zijn levenspositie zal het eerder geneigd zijn zich voor reactionaire kuiperijen te laten omkopen.'
- 52 Rudé, *Crowd in History*, pag. 224-225; Wilhelm Weitling had de communisten al in 1842 een strategisch bondgenootschap met criminele elementen aangeraden. Haefelin, *Weitling*, pag. 50.
- 53 De Vries, *Kuisheid*, pag. 150-156.
- 54 Wedman, 'Hoeden en petten', pag. 234-237.
- 55 Knotter, *Economische transformatie*, pag. 242-244; David Cannadine, *Class in Britain*. Londen 2000 (oorspr. 1998), pag. 104: 'The Industrial revolution did not destroy the old hierarchy, but "created hierarchies of its own" with which to reinforce it.'
- 56 Knotter, 'Defensieve standsreflex', pag. 78-80, 82-84, 85-88.
- 57 Homogeniteit als opeenstapeling van risico's: De Swaan, *Zorg en de staat*, pag. 155.
- 58 Een analyse van de begripsverschuiving onder liberale economische denkers, van armen en werklieden naar arbeiders: T.J. Boschloo, *De productiemaatschappij. Liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk van de armoede in Nederland 1800-1875*. Hilversum 1989, pag. 201-203.
- 59 De arbeidersklasse is kortom (tevens) een 'imagined community', zoals de natie of het vaderland. Cannadine, *Class*, 184. Cf. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londen / New York 1998 (oorspr. 1983), pag. 6-7; Lidtke, *Alternative Culture*, pag. 38-40.
- 60 Over de 'volksaard' als 'invented tradition': Rooijackers, *Rituele repertoires*, pag. 62-64; Fraai voorbeeld van een gefolkloriseerd beeld van de Amsterdamse volksaard vormt: Henri Polak, 'De Amsterdammers', in: P.J. Meertens e.a. (red.), *De Nederlandse volkskarakters*. Kampen 1938, pag. 192-204; In de twintigste eeuw zouden Amsterdamse gemeentebestuurders, politiecommissarissen, communisten en provo's met wisselend succes proberen, de traditie van oproer en spontaan verzet in hun beleid te verdisconteren: Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam 1999, pag. 13-16, 20-21, 105-109, 137-142, 380-394; Friso Roest en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941*. Amsterdam 1998, pag. 247-255, 269-273, 277-281; Frank Fahrenfort, Henk E. Janszen en Fred Sanders, *Oproer in Amsterdam. Het verhaal van twee historische dagen 13-14 juni 1966*. Amsterdam z.j. [1967].
- 61 Deneckere, *Sire, het volk mort*, pag. 381-386.
- 62 J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914*. Bergen 1987, pag. 56-70; Knotter, *Economische transformatie*, pag. 243-244.
- 63 Dirk Damsma en Piet de Rooy, "'Morele politiek". De Radikalen in de Amsterdamse gemeentepolitiek 1888-1897', *TVSG*, 1993, pag. 115-129.
- 64 Over de invloed van een actieve of passieve houding van stedelijke elites op het karakter van de lokale arbeidersbeweging: Altena, *Broeiest*, pag. 450-466, 501; Yeo, 'Culture and Constraint', pag. 177-180.
- 65 De Swaan, *Zorg en de staat*, pag. 155-157; Van Genabeek, *Met vereende kracht*, pag. 247-248, 299-301.